

RAAP-RAPPORT 2538

Jonge stad, oude kwaliteiten.

**Een interdisciplinaire studie naar het aardkundig,
historisch-geografisch, historisch-bouwkundig en
stedenbouwkundig erfgoed in de gemeente Nieuwegein**

Colofon

Opdrachtgever: gemeente Nieuwegein

Titel: Cultuurhistorische erfgoed in de gemeente Nieuwegein. Een interdisciplinaire studie naar het aardkundig, historisch-geografisch, historisch-bouwkundig en stedenbouwkundig erfgoed in de gemeente Nieuwegein. Deelproduct 1, plangebieden Laagraven en Vreeswijk-Noord.

Status: concept eindversie

Datum: november 2012

Auteurs: drs. C.J.B.P. Frank, drs. R.S. Kok, ir. J.W.P.M. Neefjes, J. Sprangers Msc, S. van der Veen MA

Projectcode: NICB

Bestandsnaam: RA#_NICB

Projectleider: drs. R.S. Kok

Projectmedewerkers: Mw. L.B. Stelwagen

ARCHIS-vondstmeldingsnummer: niet van toepassing

ARCHIS-waarnemingsnummer: niet van toepassing

ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer: niet van toepassing

Bewaarplaats documentatie: RAAP Oost-Nederland

Autorisatie: ir. L.J. Keunen

Bevoegd gezag: gemeente Nieuwegein

ISSN: 0925-6229

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V.

Leeuwendeldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

telefoon: 0294-491 500

telefax: 0294-491 519

E-mail: raap@raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2012

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

pm

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
Inhoudsopgave	4
Deel I Inleiding en opzet.....	7
1 Inleiding	8
1.1 Kader	8
1.2 Opdracht	8
1.3 Nieuwegein.....	9
1.4 Verantwoording.....	9
1.5 Leeswijzer	9
1.6 Dankwoord	10
2 Methoden	11
2.1 Algemeen	11
2.2 Inventarisatie.....	11
2.3 Toelichting sectorale waardering	15
Deel II Toelichting op de kaarten	19
3 Globale ruimtelijke ontwikkeling van Nieuwegein	20
3.1 Het natuurlijk landschap	20
3.2 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	25
3.3 Vreeswijk.....	36
3.4 Jutphaas-Kerkveld	42
4 Aardkundige elementen (kaartbijlage 1)	47
4.1 Aardkundige elementen versus aardkundige waarden.....	47
4.2 Kenmerkende aardkundige elementen.....	47
5 Historisch cultuurlandschap en prestedelijk landschap (kaartbijlagen 1 en 5).	50
5.1 Inleiding	50
5.2 Vanouds bewoonde gebieden	51
5.3 Vanouds landelijke gebieden	56
5.4 Andere aanduidingen	71
5.5 Opgaand historisch/prestedelijk groen	72
5.6 Waardering historisch cultuurlandschap en prestedelijk landschap	73

6	Historische landschapselementen (kaartbijlagen 3 en 4)	75
6.1	Inleiding	75
6.2	Bouwwerken	75
6.3	Infrastructuur	76
6.4	Waterstaat	77
6.5	Oorlog en defensie (kaartbijlage 4)	78
7	Historische bouwkunde en stedenbouw (kaartbijlage 2 en 6)	79
7.1	Inleiding	79
7.2	Inventarisatie historische bouwkunde en stedenbouw	79
7.3	Waardering historische bouwkunde en stedenbouw	80
7.4	Waardering vlakken historische bouwkunde en stedenbouw (ensembles).....	82
8	Een integrale waardering en selectie (kaartbijlage 7)	84
8.1	Waarom een integrale waardering?	84
8.2	Selectiemethode	84
8.3	Cultuurhistorische hoofdstructuur van Nieuwegein	85
Deel III	Beleidsmatige vertaling	87
9	Beleidsadviezen	88
9.1	Inleiding	88
9.2	Algemene beleidsadviezen voor CHW-zones	89
9.3	Beleidsadviezen ten aanzien van aardkundige elementen	90
9.4	Beleidsadviezen ten aanzien van historische geografie en landschap	91
9.5	Beleidsadviezen ten aanzien van waardevolle bebouwing	100
10	Onderzoeksagenda	105
Literatuur	106
Gebruikte afkortingen	108
Verklarende woordenlijst	109
Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen	110
Bijlage 1. Tijdschaal	Bijlage 2. Toelichting kaarten en GIS-bestanden.	112
Bijlage 3. Bestemmingsplanteksten	1 Batau-Noord	121
2 Batau-Zuid	124
3 Binnenstad	126
4 Blokhoeve	128

5 Doorslag.....	129
6 Fokkesteeg-Merwestein.....	132
7 Galecop.....	135
8 Galecopperzoom.....	137
9 Lekboulevard, Hoog Zandveld	139
10 Jutphaas-Wijkersloot	142
11 Het Klooster.....	145
12 Laagraven Bedrijventerrein	147
13 Lekboulevard-Hoog Zandveld uiterwaarden	148
14 Laagraven	149
15 Oudegein-Hogelanden.....	151
16 Plettenburg-De Wiers	153
17 Vreeswijk-Noord.....	155
18 Kom Vreeswijk	159
19 Zuilenstein-Huis De Geer	161

Deel I

Inleiding en opzet

1 Inleiding

1.1 Kader

Met het opstellen van een cultuurhistorische beleidskaart geeft de gemeente Nieuwegein invulling aan zowel haar eigen beleid geformuleerd in de structuurvisie als aan Rijksbeleid in de vorm van de eerste pijler van de MoMo. De uitwerking van de eerste pijler vindt zijn uitwerking in de wijziging van het Besluit ruimtelijke ordening (Bro); artikel 3.1.6, tweede lid, onderdeel van a, per 1 januari 2012:

Een beschrijving van de wijze waarop met de in het gebied aanwezige cultuurhistorische waarden en in de grond aanwezige of te verwachten monumenten rekening is gehouden.

Op deze wijze draagt de cultuurhistorie bij aan het voornaamste doel van de Ruimtelijke Ordening: een betere en mooiere leefomgeving. Dit heeft de gemeente Nieuwegein ook heel vooruitstrevend in het ontwikkelthema 'Mooi Nieuwegein' in de gemeentelijke structuurvisie verwoord, waarbij 'behoud door ontwikkeling' een kapstok en leidraad kan zijn. Hoe gemeenten invulling geven aan de komende wijziging van de Bro is niet voorgeschreven, er zijn geen regels of richtlijnen waaraan een gemeente zich moet houden. Gemeenten hebben een grote mate van vrijheid wat betreft de invulling van de eerste pijler.

Per gemeente zal dit ook verschillend zijn, omdat de wijze waarop cultuurhistorie in de Ruimtelijke Ordening wordt opgenomen, wordt bepaald door een drietal factoren:

- de samenstelling van de cultuurhistorische waarden op het grondgebied van een gemeente, waarbij de gemeente ook de vrijheid heeft om zelf te bepalen wat zij van cultuurhistorische waarde acht.
- de ambities van een gemeente. Niet alleen de structuurvisie, maar ook de archeologische beleidskaart laten zien dat de gemeente Nieuwegein haar taken op het gebied van cultuurhistorie serieus neemt en van mening is dat cultuurhistorie een meerwaarde kan zijn.
- het beschikbare instrumentarium, zoals monumentenlijsten, het beeldkwaliteitplan of de welstandsnota. Niet alle cultuurhistorische waarden kunnen door middel van het bestemmingsplan worden beschermd, waardoor ook andere instrumenten ingezet kunnen worden. Als een gemeente bijvoorbeeld nooit gemeentelijke monumenten heeft aangewezen, is het de vraag of het zinvol is om dit alsnog te doen. Ook omdat de MoMo tot doel heeft de monumentenzorg minder objectgericht te maken.

1.2 Opdracht

De opdracht betreft het opstellen van een cultuurhistorische waarden- en beleidsadvieskaart voor het gehele grondgebied van de gemeente Nieuwegein. In de rapportage en kaartbijlagen dient een overzicht te worden gegeven van de aanwezige aardkundige, historisch-geografische en (historisch)bouwkundige waarden. Op de cultuurhistorische beleidskaart (schaal 1:10.000)

dient te worden aangegeven op welke wijze de waarden in bestemmingsplannen kunnen worden opgenomen.

1.3 Nieuwegein

Het onderzoeksgebied voor de cultuurhistorische waardenkaart beslaat de volledige gemeente Nieuwegein. De gemeente is ontstaan op 1 juli 1971 na samenvoeging van de vroegere gemeenten Jutphaas en Vreeswijk en heeft een oppervlakte van 25,68 km². De gemeente wordt globaal begrensd door de snelweg A12 in het noorden, door het Amsterdam Rijnkanaal en de snelweg A27 in het oosten, door de rivier de Lek in het zuiden en door de snelweg A2 in het westen. Landschappelijk gezien ligt Nieuwegein in het rivierengebied en grenst in het westen aan het Groene Hart. De gemeente ligt (deels) in het Nationaal Landschap Rivierenland en in het Nationaal Landschap Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Als voormalige groeikern kent Nieuwegein een hoge mate van verstedelijk. Op 1 februari 2012 had de gemeente 60.765 inwoners (bron CBS). Met het oog op de snelle groei van de Nieuwegein in het derde kwart van de 20ste eeuw en de aanwezigheid van enkele architectuurhistorisch interessante projecten uit deze periode is in de inventarisatie in principe de tijdsperiode tot circa 1980 onderzocht.

1.4 Verantwoording

Het project is uitgevoerd door RAAP Archeologisch Adviesbureau in samenwerking met bureau Overland (Wageningen) en Monumenten Advies Bureau (Nijmegen). Als projectleider trad op Ruurd Kok (RAAP), die ook eindverantwoordelijk is voor de samenstelling van de rapportage. De landschapskartering, -analyse en -waardering is uitgevoerd door Jan Neefjes (Overland), die ook het historisch groen heeft beschreven. De veldinventarisatie, selectie, waardering en kartering van de historische bouwkunde is uitgevoerd door CeesJan Frank (Monumenten Advies Bureau). De inventarisatie en beschrijving van de aardkundige waarden is verricht door Joel Sprangers (fysisch geograaf bij RAAP); die van de historische landschapselementen door Steven van der Veen (historisch geograaf bij RAAP). De wetenschappelijke begeleiding was in handen van Luuk Keunen (RAAP). De kaarten zijn vervaardigd door Laura Boukje Stelwagen, GIS-specialist bij RAAP. Het eerste deelproduct van het project is gerapporteerd in juli 2012.

Foto's zijn van de auteurs, tenzij anders vermeld.

1.5 Leeswijzer

De rapportage bestaat uit drie delen. Deel I bevat het kader en de opzet van het project en bestaat uit de hoofdstukken 1 en 2. Hoofdstuk 1 beschrijft de aanleiding en de opdracht en geeft een beknopte verantwoording. In hoofdstuk 2 wordt een toelichting gegeven op de aanpak van de inventarisatie en op de daarbij gemaakte keuzes. Een nadere beschrijving van de daarbij gehanteerde werkwijze en gebruikte bronnen wordt gegeven in bijlage 2.

Deel II betreft de toelichting op de kaarten. Als historisch kader wordt eerst in grote lijnen de globale ruimtelijke ontwikkeling van Nieuwegein geschetst (hoofdstuk 3). De ontwikkeling van de kernen van Vreeswijk en van Jutphaas-Kerkveld wordt hierbij afzonderlijk beschreven. Vervolgens worden de resultaten van de inventarisatie en waardering per discipline besproken: aardkundige elementen (hoofdstuk 4), historische cultuurlandschappen (hoofdstuk 5), historische landschapselementen (hoofdstuk 6) en historische bouwkunde en stedenbouw (hoofdstuk 7). In deze hoofdstukken wordt ook de sectorale waardering toegelicht. De integrale waardering volgt in hoofdstuk 8, waarin ook de cultuurhistorische hoofdstructuur van Nieuwegein wordt beschreven.

Deel III presenteert de beleidsmatige vertaling van de resultaten van de inventarisatie en waardering. In hoofdstuk 9 worden de beleidsadviezen gepresenteerd, in algemene zin en uitgelicht per discipline. Hoofdstuk 10 presenteert de onderzoeksagenda. De bestemmingsplankosten zijn per plangebied opgenomen in bijlage 3. Bijlage 4 bevat een nadere toelichting op de bescherming van stads- en dorpsgezichten.

De op CD bijgevoegde database bevat veel detailinformatie over de geïventariseerde cultuurhistorische waarden (bijlage 5). Zie bijlage 2 voor een toelichting op het gebruik van de GIS-bestanden.

1.6 Dankwoord

Onze hartelijke dank gaat in de eerste plaats uit naar Eveline de Jong en Rene van der Mark van de Werkgroep Cultuurhistorie van de Historische Kring Nieuwegein voor het beschikbaar stellen van diverse gegevens en bestanden uit de collectie van de Historische Kring Nieuwegein. Verder gaat onze dank uit naar Martijn Boosten (Probos) voor het ter beschikking stellen van archiefmateriaal over historische beplanting op vestingwerken.

2 Methoden

2.1 Algemeen

Het opstellen van de cultuurhistorische waardenkaart is gestart met een inventarisatie van de reeds bekende en de nog onbekende cultuurhistorische waarden, waarbij onderscheid is gemaakt in aardkundige, historisch-geografische en (historisch)bouwkundige waarden. Onder elk type waarde vallen weer verschillende soorten structuren en elementen. De objecten uit de Nieuwe Hollandse Waterlinie en uit de periode van de Tweede Wereldoorlog, die in een elementenlaag in de categorie Oorlog en Defensie worden opgenomen, worden meegenomen in de inventarisaties van de historisch-geografische en historisch bouwkundige waarden.

Bij de inventarisatie is voor de verschillende disciplines de inbreng gevraagd van de Historische Kring. Uitgangspunt is om de gedetailleerde plaatselijke kennis op zinnige wijze te benutten voor een zo compleet en correct mogelijke inventarisatie.

Alle inventarisaties betreffen zowel het landelijk als het stedelijk gebied binnen de gemeente Nieuwegein. Uiteraard worden, waar nodig, de elementen in hun onderling verband als ensemble bekeken. In tegenstelling tot het gebouwde erfgoed en archeologische vindplaatsen zijn de historischgeografische en landschappelijke elementen te talrijk om elk element apart in een catalogus te verwerken. Deze zijn als type element opgenomen in de catalogus en zijn op de waardenkaart weergegeven (kaartbijlage 1). De relevante bijbehorende gegevens zijn in de achterliggende GIS-bestanden opgenomen.

In dit hoofdstuk wordt een toelichting gegeven op de aanpak van de inventarisatie en de waardering en op de daarbij gemaakte keuzes. Een nadere beschrijving van de daarbij gehanteerde werkwijze en gebruikte bronnen wordt gegeven in bijlage 1. Voor een overzicht van de geraadpleegde literatuur wordt verwezen naar de literatuurlijst.

2.2 Inventarisatie

2.2.1 Aardkundige waarden

De provincie Utrecht heeft een publicatie uitgegeven over de aardkundige waarden in de provincie Utrecht (Brombacher & Hoogendoorn, 1997). Volgens deze provinciale (grootschalige) inventarisatie zijn er geen aardkundige waarden aanwezig in de gemeente Nieuwegein. Desalniettemin heeft RAAP onderzocht of in de gemeente aardkundige elementen aanwezig zijn, die als een aardkundige waarde bestempeld kunnen worden. De criteria herkenbaarheid en zichtbaarheid van aardkundige elementen in het huidige landschap zijn hierbij leidend geweest. Opgemerkt dient te worden dat waardering van aardkundige elementen is toegespitst op de cultuurhistorische inventarisatie en de term 'aardkundige waarden' in bredere, cultuurhistorische context is

geplaatst. In deze rapportage is dus geen sprake van een aardkundige waardering op basis van aardwetenschappelijke en fysisch-geografische relevantie.

2.2.2 Historische geografie en landschap

Voor de archeologische beleidskaart zijn historisch-geografische en landschappelijke waarden al deels geïnventariseerd (zie bijvoorbeeld kaartbijlage 2 van RAAP-rapport 2145), waarbij echter meer gekeken is of deze waarden een archeologische component zouden kunnen hebben of gerekend kunnen worden tot de archeologie. De genoemde kaartbijlage en aanvullende informatie in het rapport vormen een goed uitgangspunt voor de huidige inventarisatie.

Binnen dit project kiezen we voor wat betreft het cultuurlandschap voor een waardering en daarmee beleidsvorming die uitgaat van gebieden en niet van losse objecten. Dat heeft enerzijds te maken met de sterk gebiedsgerichte benadering die in de MoMo voorop staat. Daarnaast is een aantal andere redenen te noemen. Zo is het zinvoller om bijvoorbeeld bij het bepalen van de mate van intactheid van een patroon van houtsingels, te kijken naar het patroon als geheel en niet naar losse houtsingels. Het gaat er bij het borgen van een waarde 'een gave beplantingsstructuur' juist om te kijken naar de hoofdlijnen en niet naar een losse houtsingel, die op zich niet zo een grote waarde vertegenwoordigt. Daarnaast is een gebiedsgerichte benadering veel praktischer toepasbaar binnen het beleid en de planologie. Waar nodig zijn bijzondere aanwezige structuren los van de gebiedswaardering apart meegewogen en als ruimtelijke structuur meegenomen, zoals onderdelen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Aanpak

Dit betekent dat de inventarisatie van cultuurlandschappelijke waarden in de gemeente Nieuwegein om praktische en inhoudelijke redenen uit twee gedeelten bestaat:

- de kartering van de landschapstypen;
- de kartering van landschapselementen.

Deze tweedeling wordt ook in de toelichting consequent doorgevoerd. In de kern komt het er op neer dat de landschapstypen het grotere kader schetsen van de samenhang tussen ondergrond, landgebruik en de aanwezige structuren, terwijl bij de kartering van de landschapselementen dit op elementniveau inzichtelijk wordt gemaakt. Ook in de volgende hoofdstukken zien we dit abstractieniveau terug: binnen het beleid komt het er bij de landschapstypen op neer de hoofdlijnen en –patronen van het landschappelijk karakter te bewaren of de gewenste richting op te ontwikkelen, bij de elementen kijken we wat er op elementspecifiek niveau mogelijk is.

Deze methodiek heeft als consequentie dat er overlap kan ontstaan tussen landschapstypen en landschapselementen. Landschapselementen zijn soms zo structurerend in het landschap aanwezig, dat zij ook als zelfstandig landschapstype kunnen worden gedefinieerd. Een voorbeeld hiervan vormt het defensielandschap. De elementen die samenhangen met de verdediging, zoals forten, kaden en kazematten zijn dermate structurerend voor dit deel van het landschap, dat dit als geheel is gedefinieerd als defensielandschap. Daarnaast biedt de methode waarmee het

historisch cultuurlandschap is getypeerd de mogelijkheid het landschap op verschillende schaalniveaus in te delen. In enkele gevallen is dit schaalniveau zo gedetailleerd dat ook structurerende losse elementen als landschapstype zijn aangeduid. Zo heeft het landschapstype 'Weg en kadestructuren van vroegere polders' enkele onderdelen die ook in de elementeninventarisatie naar voren komen. Deze serie elementen vormt echter een zeer bepalend landschapstype dat zich duidelijk onderscheidt van de omliggende wijken en bebouwing, zodat het noodzakelijk is deze structuur ook als landschapstype te onderscheiden. Getracht is de overlap zo veel mogelijk te vermijden door losse elementen niet als cultuurhistorisch landschap te typeren. In enkele gevallen, zoals hierboven genoemd, was dat niet te vermijden vanwege de schaal en invloed van de elementen op het landschap.

Historische landschappen

De landschapstypen op de kaart, en het GIS dat erachter ligt, noemen we Histland-Nieuwegein.¹ Histland deelt landschappen in naar hun ontginnings- en bewoningsgeschiedenis, voor zover herkenbaar in het huidige landschap. De kartering van de aanwezige landschapstypen wordt zowel uitgevoerd voor het huidige landelijk gebied als voor het vroegere landelijk gebied, waar overheen in een recentere periode de stad is aangelegd. Voor het landelijk gebied dat inmiddels is overbouwd, is door middel van bureaustudie en veldwerk geanalyseerd in hoeverre kenmerken van het historische landschap nog herkenbaar zijn binnen de bebouwde kom. Daarbij kan worden gedacht aan aanwezigheid van historische wegen, de vertaling van historische verkaveling in de bebouwingsstructuur, de mate van openheid, de aanwezigheid van oud opgaand groen, e.d.

Historische landschapselementen

Om de kenmerken binnen de historische landschapstypen beter in beeld te krijgen, is een aantal landschapselementen geïnteriseerd. Landschappen worden 'concreet' door het aanwijzen van specifieke structuren en elementen die het landschap maken tot wat het is. De inventarisatie van deze data heeft grotendeels plaatsgevonden door het raadplegen en interpreteren van historisch kaartmateriaal uit de periode 1800-1940. Ook is dankbaar gebruik gemaakt van door de Historische Kring Nieuwegein aangeleverde inventarisaties. De elementen zijn afgebeeld op kaart en opgenomen in een database. De inhoud van de verschillende databases verschilt per type element; met name de database van de elementen uit de Tweede Wereldoorlog is uitgebreider vanwege het opnemen van gegevens over de toestand en historische functies. Van de andere elementen is doorgaans categorie, type, toponiem en bron opgenomen.

De inventarisatie betreft de volgende historische landschapselementen:

- historische nederzittingslocaties: waar stond vanouds bebouwing en waar niet? Hierbij wordt onderscheid gemaakt in historische nederzittingslocaties, molenbiotopen en kasteelterreinen en buitenplaatsen;

¹ Het systeem Histland is op nationaal niveau ontwikkeld door Alterra en op provinciaal en plaatselijk niveau verder uitgewerkt door Overland.

- historische infrastructuur (wegen), waarbij is geïnventariseerd welke wegen nog bestaan en welke inmiddels verdwenen zijn;
- historische waterlopen en waterstaatkundige werken: voorbeelden zijn kades, dijken en sluisen;
- erfgoed van oorlog en defensie. Hierbij wordt de kartering voor de archeologische waarden- en verwachtingskaart verder aangevuld.
- historische groenstructuren. Hierbij ligt de nadruk op het 'landelijk' historisch groen. Groen dat is aangelegd in het kader van de aanleg van naoorlogse woonwijken is niet meegenomen.

2.2.3 Historische bouwkunst en stedenbouw

Onder de historisch-bouwkundige waarden en stedenbouw wordt het beschermde en onbeschermde 'bovengrondse' gebouwde erfgoed verstaan: gebouwen (objecten, complexen en ensembles), maar ook historisch straatmeubilair, grenspalen, herinneringsmonumenten, monumentale kunst, etc. Tevens vallen de beschermde stads- en dorpsgezichten onder dit begrip, evenals andere bijzondere gezichten, historische buitenplaatsen en gebieden.

Voor het onderdeel (historisch)bouwkundige waarden zijn zowel beschermde als onbeschermde objecten en ensembles geïnventariseerd, gewaardeerd en geselecteerd ten behoeve van de cultuurhistorische waardenkaart. Onderlinge samenhang, de ruimtelijke context en de historische gebiedskarakteristiek, speerpunten in het ruimtelijk erfgoedbeleid, kunnen zo optimaal worden vergeleken en gewogen. Ook alle rijks- en gemeentelijke monumenten zijn beknopt gewaardeerd. De cultuurhistorisch waardevolle gebouwde omgeving is ingevoerd en weergegeven in een informatieve kaartlaag, met een daaraan gekoppelde database met een aantal variabelen, zoals het specifieke bestemmingsplangebied, wijk en adres, de status, de typologie, globaal bouwjaar en ook de waardering volgens een eenvoudige wegingmethodiek. Door de waarderingsinformatie te koppelen aan de database kan hieruit gemakkelijk de vertaling naar de cultuurhistorische kaart plaats vinden. De database is tevens het uitgangspunt voor de analoge en digitale catalogus van de bekende cultuurhistorische waarden.

In de inventarisatie is in principe de tijdsperiode tot circa 1980 onderzocht, dit met het oog op de snelle groei van de Nieuwegein in het derde kwart van de 20ste eeuw en de aanwezigheid van enkele architectuurhistorisch interessante projecten uit deze periode. Voor de beleidsadvieskaart gaan wij uit van een waardering op verschillende schaalniveaus ('orden'), waaraan, naast regulier beschermingsbeleid via monumentenwet of erfgoedverordening, specifiek beleid via het bestemmingsplan gekoppeld kan/moet worden. Deze ontwikkelingsgerichte kaartlaag geeft informatie over hoe om te gaan met de beschermde en onbeschermde waarden, wanneer ontwikkelingen plaats vinden of moeten worden getoetst (behoud, onderzoek, ontwikkelingsmogelijkheden, randvoorwaarden en aanbevelingen). De kaart kan als onderlegger worden gebruikt voor nieuwe bestemmingsplannen.

De inventarisatie is opgesplitst in een bureauonderzoeksfase en een veldwerkfase. In de bureauonderzoeksfase is kennis genomen van alle bestaande inventarisatielijsten, de redengevende beschrijvingen van de rijks- en de gemeentelijke monumenten en eventuele stads- en dorps-

gezichtbeschrijvingen. Tevens is de relevante literatuur bestudeerd, alsmede de bestaande cultuur- en bouwhistorische analyses. Het veldwerk is uitgevoerd in de maanden februari tot en met juli 2012. De plangebieden zijn vanaf de openbare weg geïventariseerd. Alle geïventariseerde objecten en ensembles zijn, voor zover goed zichtbaar vanaf de openbare weg, tevens gefotografeerd. Er is niet alleen gekeken naar de individuele objecten en complexen, maar ook naar de ensembles, met name die binnen de samenhangende historische structuren. Zo zijn ook de historische buitenplaatsen en de militaire ensembles geïventariseerd. De selectie van de objecten en ensembles in het veld heeft plaats gevonden op basis van de ruimtelijke en cultuurhistorische selectiecriteria: stedenbouwkundige/landschappelijke en ensemblewaarden, lokaalhistorische waarden, architectuur- en bouwhistorische waarden, herkenbaarheid, gaafheid/authenticiteit en zeldzaamheidswaarde. Zowel de beschermde als de niet-beschermde objecten en ensembles zijn meegenomen.

Bij de inventarisatie van waardevolle ruimtelijke ensembles, bijvoorbeeld de historische buitenplaatsen en het militaire erfgoed (linies- en lineonderdelen) bestaat er vanzelfsprekend enige overlap met de andere disciplines. Hierop wordt verderop in dit rapport nader ingegaan.

2.3 Toelichting sectorale waardering²

2.3.1. Aardkundige elementen

Van de aanwezige aardkundige elementen is de mate van zichtbaarheid en/of herkenbaarheid bepaald en toegelicht. De zichtbaarheid is gedefinieerd als de zichtbaarheid van het aardkundige element zelf, zoals de verhoogde ligging van een stroomgordel aan het maaiveld. Onder herkenbaarheid wordt hier verstaan dat de ligging van het aardkundige element niet direct zelf zichtbaar is, maar wel herkenbaar doordat het bijvoorbeeld het verkavelingspatroon heeft beïnvloed of de ligging van kades en wegen. Beide eigenschappen zijn eenvoudig beoordeeld met: +, +/- of -. De zichtbare aardkundige elementen zijn overgenomen op de kaart van het historisch cultuurlandschap en prestedelijk landschap (kaartbijlage 1).

2.3.2 Historische cultuurlandschappen

De waardering van historische cultuurlandschappen gaat in eerste instantie uit van de herkenbaarheid van de oude structuur. Voor stedelijke landschappen (bebouwd, groen) is de herkenbaarheid van de prestedelijke situatie uitgangspunt (of de herkenbaarheid van de eerste bebouwingslinten aan de vaarten). In het landelijk gebied gaat het om de herkenbaarheid van het landschap van omstreeks 1900. De waardering is afgebeeld op kaartbijlage 5 en verder toegelicht in § 5.6.

2.3.3 Historische landschapselementen

Bij de onderzoeksopzet is gekozen voor een niet-objectgerichte systematiek waarbij historisch-geografische elementen in hun context worden gewaardeerd. De waarde van losse elementen

² De integrale waardering wordt toegelicht in hoofdstuk 8.

wordt sterk bepaald door de omgeving en de samenhang met andere elementen en het landschapstype. Daarom heeft er geen waardering op objectniveau plaatsgevonden van historisch-geografische elementen, maar zijn de met elkaar samenhangende elementen gewaardeerd door middel van de waardering van cultuurlandschappen. De aanwezigheid en aard van historische landschapelementen heeft een rol gespeeld bij de waarding van de cultuurlandschappen (zie § 5.6).

2.3.4 Historische bouwkunst en stedenbouw

De geïnventariseerde objecten en complexen hebben gemeen, dat ze alle in meer of mindere mate een positieve bijdrage leveren aan de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek. Ze zijn in eerste instantie in het veld geselecteerd aan de hand van een set architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke (ensemble) waarderingscriteria en de criteria gaafheid, authenticiteit en zeldzaamheidswaarde. Op de beleidskaart zijn voor drie schaalniveaus (orden) karakteristieke objecten gedefinieerd. Binnen deze schaalniveaus bevinden zich geen rijks- of gemeentelijke monumenten. De karakteristieke objecten zijn vanwege bijzondere cultuurhistorische of ruimtelijke kenmerken van belang voor de gemeente Nieuwegein.

De selectie van de karakteristieke objecten en de uiteindelijke categorietoewijzing (orden) heeft plaats gevonden via een toetsing aan de hand van een vijftal ruimtelijke en cultuurhistorische waarderingscriteria, die speciaal voor dit doel zijn geformuleerd, op basis van bovengenoemde criteria:

- het belang van het object als onderdeel van het cultuurhistorisch beeld van de omgeving; ondersteuning van de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en/of ensemblewaarde, bijvoorbeeld in relatie tot een beschermd stads- of dorpsgezicht en beschermde monumenten;
- het belang van het object vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van de omgeving, vanwege opmerkelijke ligging/zichtlijnen/landmark;
- het belang van het object vanwege de herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en de gebiedseigen functie, in relatie tot de ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid van het gebied;
- het belang van het object wegens de authenticiteit van hoofdvorm, gevelindeling en/of detaillering;
- het belang van het object vanwege de kenmerkende/bijzondere/zeldzame bouwstijl en/of vorm.

Het gaat dus om een aantal cultuurhistorische en architectuurhistorische, maar vooral contextuele, historisch-ruimtelijke criteria, die het object duiden als onderdeel van een specifieke lokale cultuurhistorische gebiedskarakteristiek. Overigens zijn ook de rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten nog eens aan deze criteria getoetst. Zoals blijkt uit de inventarisatie vallen de al beschermde monumenten binnen de hoogst gewaardeerde categorie (zeer hoge cultuurhistorische kwaliteit).

Met de ruimtelijke insteek van deze toetsing wordt geanticipeerd op de veranderende benadering van erfgoed, zoals die in het nieuwe rijksbeleid is geformuleerd.³ Hierin wordt aangedrongen op een grotere rol voor cultuurhistorie in het ruimtelijk beleid. De directe omgeving van historische objecten, complexen en ensembles is immers 'sterk bepalend voor de manier waarop de cultuurhistorische kwaliteit tot zijn recht komt. Ook gebieden zelf hebben immers cultuurhistorische kwaliteiten', aldus de *Beleidsbrief MoMo*.

Alle in de inventarisatie opgenomen objecten zijn met behulp van bovenstaande criteria en met in achtneming van de verschillende gebiedskarakteristieken getoetst. Per criterium kunnen de volgende scores worden gehaald: xx, x, 0 of -.

- hoge waarde: xx;
- positieve waarde: x;
- neutrale waarde: 0;
- negatieve waarde: -.

De optelsom van de scores leidt tot het formuleren van een eindwaardering (kaartbijlage 6):

- zeer hoge cultuurhistorische kwaliteit (orde K1): minimaal 3 maal xx en 2 maal x;
- hoge cultuurhistorische kwaliteit (orde K2): minimaal 2 maal xx en 2 maal x;
- positieve/beeldondersteunende kwaliteit (orde K3): alles daaronder, maar minimaal 3 maal x en 2 maal 0.

Op de waarderingskaart zijn ook de historische bouwkundige ensembles en ook stedenbouwkundige zones gewaardeerd in de volgende vijf categorieën:

- Op deze manier ontstaat een schaal van 1 tot 5:
- zeer hoge waarde;
- hoge waarde;
- middenwaarde;
- basiswaarde;
- geen bijzondere waarde.

Deze schaalverdeling en de waardering sluiten aan bij de systematiek van die van de landschappelijke waardering. In principe zijn de gebieden, die na 1980 zijn ingevuld in de laagste waarderingscategorieën opgenomen.

Panden met bouwhistorische kwaliteiten

In de cultuurhistorische waardenkaart zijn ook de panden met bouwhistorische kwaliteiten gemarkeerd. Het gaat om beschermde en niet-beschermde gebouwen, waarvan op basis van beschikbare informatie uit bouwhistorische rapportages, redengevende beschrijvingen en inventarisatiegegevens bekend is dat er (intern) historische bouwconstructies en bouwsporen van belang bewaard zijn gebleven. Ook via waarnemingen vanaf de openbare weg kunnen bouwhistorische

³ Volgens Beleidsbrief MoMo Modernisering Monumentenzorg, samengesteld door het Ministerie van OCW, november 2009.

kwaliteiten worden verondersteld, bijvoorbeeld zichtbaar in de aanwezigheid van hoge, steile kappen, zij- en achtergevels met oude bouwsporen en specifieke locatiegebonden eigenaardigheden, zoals bewaard gebleven brandgang- en steegstructuren tussen en naast de huizen. Zo kan het in de oude kernen van Jutphaas en Vreeswijk gaan om gebouwen, die wellicht nog relicten bezitten, die samen met de verkavelingssporen verwijzen naar de laatmiddeleeuwse en jongere nederzettingsontwikkeling.

In het buitengebied betreft het vooral de oudere agrarische bebouwing, de grote historische boerderijen en de schuren, waarvan sommige belangwekkende houtconstructies uit de 17e en 18e eeuw bezitten. Ook de bebouwing op (middeleeuwse) kasteelplaatsen hebben bouwhistorische kwaliteiten.

De panden met een bouwhistorische kwaliteit zijn alle ook getoetst aan de hand van de waarderingscriteria en in één van de drie orden ondergebracht. Het kan zowel beschermde als onbeschermde panden betreffen. Het betreft dus een extra gewaardeerde kwaliteit binnen de totale inventarisatie. In § 8.4.6 worden specifieke aanbevelingen gedaan voor deze categorie panden, die extra aandacht vragen bij ruimtelijke ontwikkelingen.

Deel II

Toelichting op de kaarten

3 Globale ruimtelijke ontwikkeling van Nieuwegein

Dit hoofdstuk is met enkele aanvullingen en correcties overgenomen uit Kloosterman et al., 2011. Zie voor de indeling van archeologische perioden de tijtschaal in bijlage 1.

3.1 Het natuurlijk landschap

De gemeente Nieuwegein maakt fysisch-geografisch gezien deel uit van het Utrechtse rivierengebied. Bepalend bij de ontwikkeling van het huidige landschap is daarbij de activiteit van (voormalige) riviersystemen. In de gemeente Nieuwegein zijn dit de Benschop- en Wierschstroomgordels (onderdeel van het Benschopsysteem), de Jutphaas- en Blokstroomgordels (onderdeel van het Linschotensysteem) en de Hollandse IJssel- en Lekstroomgordels (onderdeel van het Krimpensysteem).

Met name de fluviaatiele activiteit heeft geleid tot de vorming van een zeer dynamisch en gestapeld landschap met bijbehorende bewoningsmogelijkheden. In onderstaande geologische ontstaansgeschiedenis van de gemeente Nieuwegein wordt de lithostratigrafische indeling van De Mulder e.a. (2003) gehanteerd. Zie tabel 1 voor een compleet overzicht van de karakteristieken van de verschillende stroomgordels.

3.1.1 Het pleistocene landschap

Nog voordat de eerste rivieren in de gemeente Nieuwegein actief werden maakte het gebied deel uit van het pleistocene dekzandlandschap. Het dekzand is gedurende het Pleniglaciaal (71.000-12.500 jaar voor Chr.) onder invloed van de wind afgezet en behoort tot het Laagpakket van Wierden, onderdeel van de Formatie van Boxtel. De exacte diepteligging van de top van het pleistocene oppervlak is niet bekend, maar bevindt zich in het zuidwestelijke deel van de provincie Utrecht tussen 2,5 en 7 m -NAP.⁴ Naar verwachting zal het dekzand buiten de geulen van de voormalige rivierlopen nog goed intact zijn (Berendsen, 1982).

3.1.2 Het holocene landschap

Vanaf het begin van het Holoceen steeg het grondwater onder invloed van de stijgende zeespiegel. Hierdoor vond op grote schaal veenvorming plaats. Het dekzand in het zuidelijke Utrechtse

⁴ Ter vergelijking, de maaiveldhoogte van de gemeente Nieuwegein schommelt in de onbebouwde gebieden gemiddeld tussen -0.5 m tot +1.5 m t.o.v. NAP. Hier kan het dekzand dus aanwezig zijn tussen 2 m en 8,5 m -Mv.

rivierengebied is hierbij volledig bedekt geraakt met een laag veen (Formatie van Nieuwkoop, Basisveen Laagpakket).

Jonge stad, oude kwaliteiten; een interdisciplinaire studie naar het aardkundig, archeologisch, historisch-geografisch, **RAAP**-bouwkundig en -stedenbouwkundig erfgoed in de gemeente Nieuwegein.

stroomgordel	Datering		Datering kalenderjaren (omgerekend met Win- Cal25 naar 1 σ , 68% betrouwbaarheidsinterval)		top bedding- zand (m NAP)		verbinding stroomopwaarts		verbinding stromafwaarts		Archeologische periode behorend bij stromingsdatering
	C ¹⁴ jaren BP		begin		eind		Min.		Max.		
	begin	Eind	begin	eind	begin	eind	Min.	Max.	verbinding stroomopwaarts	verbinding stromafwaarts	
Benschop	7600	5350	6459-6438 BC	4254-4057 BC	-4,0	-7,0	Kortenhoeven en Tienhoven	Gouderak en Waddinxveen	Laat Mesolithicum - Midden Neolithicum		
Wiersch	6800	5800	5713-5670 BC	4704-4615 BC	-2,5	-4,0	niet bekend	Benschop	Laat Mesolithicum - Vroeg Neolithicum		
Jutphaas (oude fase)	4900	3730	3697-3655 BC	2195-2049 BC	?	?	Hoon	niet bekend	Midden Neolithicum - Laat Neolithicum		
Jutphaas (jonge fase)	3795	2715	2281-2199 BC	895-831 BC	-0,6	+1,7	Houten	IJsselveld of Lampsin	Laat Neolithicum - Late Bronstijd		
Blok	3795	3000	2281-2199 BC	1299-1212 BC	-0,6	-0,1	Jutphaas	Jutphaas	Midden Neolithicum - Midden Bronstijd		
Lek	1950	900	26-70 AD	1050 AD (afdamming)	+3,0	+10,2	Nederrijn	Nieuwe Maas	Vroeg Romeinse tijd - Volle Middeleeuwen		
Hollandse IJssel	1805	665	139-246 AD	1285 AD (afdamming)	+1,6	+2,1	Lek	Nieuwe Maas	Midden Romeinse tijd - Late Middeleeuwen		

Tabel 1. Overzicht van de stroomgordels in de gemeente (Berendsen & Stouthamer, 2001).

De in het gebied actieve rivieren betreffen zogenaamde meanderende rivieren die in de loop van het Holoceen (vanaf ca. 10.000 jaar geleden) actief zijn geweest. Meanderende rivieren kenmerken zich door relatief brede stroomgordels die zijn ontstaan als gevolg van het stroomafwaarts verplaatsen van de meanderbochten. Door dit proces vindt binnen de meandergordel continu erosie en sedimentatie plaats. Daarnaast ontstaat, als gevolg van selectie van materiaal tijdens de sedimentatie, een differentiatie in afzettingen. Op basis van genese en lithologie kan onderscheid worden gemaakt tussen drie type afzettingen: stroomgordel-, crevasse- en komafzettingen (figuur #).

Een stroomgordel is lithogenetisch verder onderverdeeld in beddingafzettingen, (rest)-geulafzettingen en oeverwalafzettingen. Binnen een beddinggordel zijn doorgaans verschillende kronkelwaard- en restgeulen aanwezig. Oeverwallen ontstaan aan weerszijden van de meandergordel als gevolg van laterale selectie naar korrelgrootte. Hierbij bezinkt het zwaardere sediment, zavel en zand, het dichtst bij de geul; klei komt tot bezinking in het komgebied. In perioden van verminderde of afwezige rivieractiviteit kan in het komgebied naast kleiafzetting ook veengroei plaatsvinden. Bij het doorbreken of overstromen van een oeverwal bij hoog water kunnen erosiegeulen ontstaan, zogenaamde crevassegeulen. In en langs deze geulen vindt sedimentatie van zand en klei plaats. Crevasseafzettingen zijn echter veel minder dik dan stroomgordelafzettingen. Bij langdurige stroming kan een crevasse zich ontwikkelen tot een nieuwe rivier. In dat geval is sprake van een stroomgordelverlegging, ook wel avulsie genoemd (Berendsen & Stouthamer, 2001; Berendsen, 2004; Berendsen, 2005).

In de beginperiode van het Holoceen zal de fluviatiele invloed beperkt zijn gebleven tot periodieke overstromingen of eventueel enkele smalle afwateringsgeulen. De eerste fluviatiele sedimentatie die bekend is, heeft plaatsgevonden toen de Benschopstroomgordel in het zuidelijke deel van de gemeente Nieuwegein actief werd (7600-5350 ¹⁴C BP; zie tabel 1 voor gekalibreerde dateringen). Deze afzettingen behoren tot de Formatie van Echteld en kunnen op basis van genese verder worden onderverdeeld (zie § 3.1). Een jonge zijtak van de Benschopstroomgordel, de Wiersch, was tegelijkertijd actief en loopt direct ten noorden van de Benschop. Hoewel beide stroomgordels in dezelfde periode actief zijn geweest, is op basis van diepteligging een onderscheid tussen de twee te maken. De top van het beddingzand van de Benschopstroomgordel is te vinden tussen 4,0 m en 7,0 m -NAP; van de Wierschstroomgordel is dit tussen 2,5 m en 4,0 m -NAP.

De Jutphaasstroomgordel, onderdeel van het Linschotenstroomstelsel, kende twee fasen van activiteit. De jongste fase van de Jutphaasstroomgordel ligt ten noorden van de Wierschstroomgordel. De oudere fase stond mogelijk via de Hoonstroomgordel in verband met de Werkhovenstroomgordel. De ligging van deze oudere fase van de Jutphaasstroomgordel is niet exact bekend en betrouwbare dateringen ontbreken. Wel is aan te nemen dat de stroomgordel in de directe omgeving van de jongere fase ligt. De jongere fase van de Jutphaasstroomgordel is tussen 0,6 m -NAP en 1,7 m +NAP aan te treffen.

De Blokstroomgordel is een afsplitsing van de jongere fase van de Jutphaasstroomgordel. Zijn activiteit is enkele eeuwen voor het definitief inactief raken van de Jutphaasstroomgordel reeds gestopt. Dit is de reden dat er onderscheid wordt gemaakt tussen deze twee stroomgordels. De top van het beddingzand van de Blokstroomgordel ligt tussen 0,6 m en 0,1 m -NAP.

De Lek en de Hollandse IJssel zijn de twee meest recente stroomgordels en zijn tevens tegenwoordig nog watervoerend. Beide zijn ontstaan in de Romeinse tijd en hebben na afdamming in de Middeleeuwen hun natuurlijke karakter verloren. De uiterwaarden van de Hollandse IJssel en de Lek liggen respectievelijk tussen 1,6 tot 2,1 m en 3,0 m tot 10,2 m +NAP. Vanwege de karakteristieke bodemopbouw van de uiterwaarden wordt in § 3.1.3 verder ingezoomd op de geologie en bodem van de uiterwaarden van de Lek.

De ontwikkeling van de komgebieden is sterk bepaald door de fluviaatiele activiteit (of afwezigheid ervan). Vanwege het relatief laag energetische karakter bestaat de opbouw van de kommen uit een afwisseling van klei- en veenlagen. Het is tevens goed denkbaar dat in het komgebied smalle geultjes aanwezig waren die zorgden voor de ontwatering van het veen. Dergelijke ontwateringsgeulen hebben doorgaans een kleiige vulling en geen oeverwallen. Het ontbreken van zand en zavel is te verklaren door het feit dat het water vanuit de komgebieden met lage stroomsnelheid naar de rivieren heeft gestroomd.

Vermoedelijk komen er in het komgebied ook crevassegeulen voor die als gevolg van natuurlijke oeverwaldoorbraken zijn ontstaan. Deze doorbraken zijn hoog-energetisch en zetten zand en klei af. De geulen zijn direct aan de stroomgordels te vinden en lopen het komgebied in. Vanwege het lokale karakter zijn de geulen moeilijk in kaart te brengen en is het daarom niet uitgesloten dat in het komgebied nog onbekende geulen aanwezig zijn.

3.1.3 De uiterwaarden van de Lek

Op het moment dat een rivier wordt bedijkt kan er geen laterale selectie meer plaatsvinden. Het gevolg hiervan is dat de sedimenten niet meer in het komgebied kunnen worden afgezet, maar 'opstapelen' tussen de dijken. Deze sedimenten noemt men uiterwaardafzettingen, waarvan de spreiding lokaal kan verschillen. In deze paragraaf worden de Bossenwaard en Waalse Waard in het kort besproken. De resultaten zijn afkomstig van een verkennend booronderzoek dat in opdracht van de provincie Utrecht is uitgevoerd door RAAP (Smit, 2010).

Bossenwaard

De Bossenwaard ligt aan weerszijden van de brug van de A2 over de Lek. In deze waard zijn behalve uiterwaardafzettingen, direct onder de bouwvoor in de ondergrond aanwijzingen aangetroffen voor de aanwezigheid van geul-, kom- en oeverafzettingen.

Deze uiterwaardafzettingen hebben een gemiddelde dikte van ongeveer 1,5 tot 2,0 m. Onder deze afzettingen zijn in het westelijke deel geulafzettingen aangetroffen op circa 0,4-3,4 m -NAP. Gemiddeld wordt het zand in deze geul aangetroffen op 0,5-1,0 m -NAP. Op basis van deze diepteligging kan worden geconcludeerd dat deze geul mogelijk bij de stroomgordel van de Hollandse IJssel behoort.

Ter hoogte van de brug van de A2 zijn in meerdere boringen laklagen (begroeiingshorizonten) herkend in de komafzettingen. Deze laklagen zijn aangetroffen op ruwweg 2,0 m -NAP (ca. 3,5 m -Mv). De laklagen kunnen een aanwijzing zijn voor een potentieel archeologisch niveau. In het oostelijke deel van dit deelgebied zijn geulafzettingen aangetroffen die gezien hun diepteligging behoren tot een (historische) geul van de Lek.

De Waalse waard

In de Waalse Waard, gelegen in de zuidoostelijke hoek van de gemeente Nieuwegein, zijn ook geulafzettingen aangetroffen. Gezien de locatie en diepteligging is het onwaarschijnlijk dat dit een geul betreft behorende bij de stroomgordel van Benschop, maar eerder een uiterwaardgeul van de Lek zelf.

Verder is ook hier in de komafzettingen een laklaag waargenomen waarbij onder de laklaag enkele spikkels houtskool zijn aangetroffen. De donkergrijze kleur van de aangetroffen laklaag is waarschijnlijk onder zeer natte omstandigheden ontwikkeld. Onder deze komafzettingen zijn op 1,6 m -NAP kalkloze oeverafzettingen aangetroffen. Afgaand op de diepteligging horen deze bij de stroomgordel van de Lek.

3.2 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

3.2.1 Jager-verzamelaars en boeren in de prehistorie

Paleo- en Mesolithicum

Het Midden Paleolithicum is gezien de vormingsdatum van het dekzandlandschap (Pleniglaciaal; 71.000-12.500 voor Chr.) de vroegste periode waaruit in de gemeente Nieuwegein vondsten kunnen worden verwacht. Karakteristiek voor de periode Paleolithicum - Mesolithicum was de menselijke leefwijze in de vorm van jagen, vissen en verzamelen. Gemeenschappen van de zogenaamde jager-verzamelaars bestonden uit kleine familiegroepen die niet langdurig in een nederzetting woonden, maar op seizoensbasis, of vaker, naar nieuwe woonlocaties uitweken. De beschikbaarheid van voedsel vormde waarschijnlijk een belangrijke reden voor deze manier van leven. Eventuele archeologische resten (hoofdzakelijk kampementen) van jager-verzamelaars worden dan ook met name verwacht in die gebieden waar verschillende voedselbronnen op korte afstand van elkaar te vinden waren. Als gevolg van weersinvloeden, bodemfauna en doorworteling bestaan de vindplaatsen uitsluitend uit een strooiing van stukken vuursteen en eventueel enige opge vulde kuilen met houtskool en verbrand bot. De omvang van de vindplaatsen kan sterk variëren van enkele tot duizenden vierkante meters.

Er staan van de gemeente Nieuwegein geen vondsten uit het Paleo- en Mesolithicum geregistreerd die in een landschappelijke context gevonden zijn. Wel zijn vuurstenen werktuigen en honderden afslagen aangetroffen in de 'put van Weber' bij Jutphaas (zandwinningsput) op een diepte van 27 m beneden maaiveld (Ooyevaar, 1990; Offerman-Heykes & Brouwer-Groeneveld, 1990). Hoewel deze vondsten de aanwezigheid van menselijke activiteit bevestigen, geeft het vanwege de vondstomstandigheden geen direct bewijs voor bewoning.

Neolithicum

Het Neolithicum is in Nederland de periode die wordt gekenmerkt door een omschakeling van een voedselverzamelende naar een voedselproducerende economie. Vanuit Midden-Europa werd rond 5300 voor Chr. in Zuid-Limburg de landbouwcultuur geïntroduceerd die wij 'Lineaire Bandkeramiek' zijn gaan noemen. De lokale bevolking nam deze nieuwe leefwijze over en produceerde zijn eigen voedsel. Het jagen, vissen en verzamelen was hiermee niet ten einde, maar ging een steeds minder belangrijke rol spelen in de voedselvoorziening ten gunste van het telen van cultuurgewassen en het houden van gedomesticeerde dieren. Deze geleidelijke omslag ging gepaard met een aantal technologische en sociale vernieuwingen zoals het wonen op een vaste plek (sedentarisatie), de introductie van geslepen stenen, dissels en bijen en het gebruik van aardewerk van gebakken klei. Daarnaast had de productie van voedseloverschotten tot gevolg dat er bevolkingsgroei mogelijk was. De samenleving werd mede daardoor in sociale zin steeds complexer, hetgeen archeologisch tot uiting komt in een toenemende sociale stratificatie, waarneembaar in inventarissen van grafvelden.

De bekende Nederlandse vindplaatsen uit het Laat Neolithicum doen vermoeden dat in deze periode een voorkeur bestond voor hoger gelegen terreinen aan de randen van het veengebied, zoals strandwallen, oeverwallen en donken. Dit blijkt onder andere uit vindplaatsen die behoren tot de Vlaardingencultuur, aangetroffen bij Vlaardingen. Concreet voor de gemeente Nieuwegein geldt dat het ontstaan van de eerste rivierlopen, de Benschop en de Wiersch, een belangrijke landschappelijke ontwikkeling was. Deze ontwikkeling bood nieuwe perspectieven voor de neolithische bewoning. Vondsten uit het Neolithicum in de gemeente Nieuwegein betreffen enkel losse vondsten die niet in landschappelijke context gevonden zijn. Zo beschrijft Ooyevaar (1990) een losse vondst (afgesneden Edelhertengewei) afkomstig uit een overslaggrond (dijkdoorbraakafzetting) en is bij het Kerkveld te Jutphaas een topfragment van een vuurstenen bijl gevonden bij een opgraving van Romeinse resten (Kloosterman et al., 2011). Er zijn geen vondsten bekend van nederzettingsterreinen.

Brons- en IJzertijd

Economisch gezien lijkt de Bronstijd in veel opzichten op het Laat Neolithicum. Landbouw aangevuld met jacht en visserij vormde de belangrijkste bestaanswijze. Nieuw is, naast het gebruik van stenen gebruiksvoorwerpen, de introductie van brons. Aangezien er in Nederland geen koper- en tinertsen voor handen waren, gaat men ervan uit dat de vroege bronzen voorwerpen van elders geïmporteerd zijn (Van Ginkel & Verhart, 2009). In de gemeente Nieuwegein is één losse vondst uit de Bronstijd bekend (Kloosterman et al., 2011). Het betreft twee (onderdelen van) bronzen zwaarden die in nabijheid van elkaar aangetroffen zijn en die bij baggerwerkzaamheden in 1946 -1947 naar boven zijn gekomen. Het zogenaamde Zwaard van Jutphaas is een dermate bijzondere vondst dat het in 2004 is aangekocht door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Een kopie is te zien in museum Warsenhoeck en de vondst is het eerste venster in de Canon van Nieuwegein (www.nieuwegein.nl).

In de IJzertijd, die rond 800 voor Chr. begint, worden voor het eerst ijzeren voorwerpen vervaardigd. IJzer verving brons steeds meer als materiaal voor de productie van werktuigen en wapens. In tegenstelling tot de bronshandel, die over lange afstanden plaatsvond, ontstond een inheemse ijzerproductie uit ijzeroerbanken. Ten opzichte van de Bronstijd traden in deze periode verder geen significante vernieuwingen op. Evenals in de voorgaande periode woonden de mensen in verspreid liggende hoeven of in nederzettingen bestaande uit enkele huizen; deze werden binnen een beperkt gebied nogal eens verplaatst.

In de gemeente Nieuwegein zijn vrijwel geen nederzettingen bekend uit de Vroege IJzertijd. Dit is te wijten aan de steeds natter wordende leefomgeving in deze periode. De Jutphaasstroomgordel, actief vanaf het Midden Neolithicum tot aan de Late Bronstijd, lijkt gezien de aangetroffen bewoningssporen pas vanaf de Late IJzertijd in gebruik genomen als leefgebied. Waarschijnlijk vormden de bedding- en oeverafzettingen op dat moment een relatief hoger gelegen terrein waarop gewoond kon worden.

3.2.2 Aan de rand van het Romeinse Rijk

Romeinse tijd

Rond 50 voor Chr. verschenen Romeinse legioenen onder leiding van Caesar in onze streken. Het duurde echter nog tot 12 voor Chr. voordat een deel van het huidige Nederland deel uitmaakte van het Romeinse rijk. Vanaf ongeveer 40 na Chr. vormde de loop van de (Oude) Rijn de noordelijke grens (*limes*) van het Romeinse Rijk (Jansen & De Kort, 2004). Ter verdediging werden langs deze *limes* forten (*castella*) gebouwd. Deze *castella* bevonden zich onder meer bij (van oost naar west): Bunnik-Vechten (*Fectio*), Utrecht (*Traiectum*), De Meern, Woerden (*Laurijum*), Zwammerdam (*Nigrum Pullum*), Alphen aan den Rijn (*Albaniana*), Leiden-Roomburg (*Matilo*), Valkenburg (*Praetorium Agrippinae*) en Katwijk (*Lugdunum*). De forten waren met elkaar verbonden door een weg (*via militaris* of *limes-weg*), die ongeveer de zuidelijke oeverwallen van de Rijn volgde. De systematische aanleg van wegen was iets nieuws. Deze werden aangelegd met het militaire belang voor ogen: betere transportmogelijkheden voor troepen en materieel. De gemeente Nieuwegein vormt in feite het agrarische achterland van de *limes*. Daar werd de inheemse leefwijze gehandhaafd, maar met zichtbare Romeinse invloeden. Zo was in de agrarische nederzettingen Romeins importadewerk in gebruik naast de lokaal vervaardigde potten. In de gemeente Nieuwegein bestond het bewoonbare Romeinse landschap uit hooggelegen zandige ruggen. Concreet zijn dit de fossiele stroomgordels Jutphaas en Blok, die behalve door hun relatief hoge ligging ook gekenmerkt worden door de aanwezigheid van restgeulen: de laatste watervoerende geulen van een rivierbedding. De restgeulen vormden natuurlijke kanalen die vaak nog vele eeuwen bevaarbaar kunnen zijn geweest alvorens volledig te verlanden. De Lek en Hollandse IJssel waren daarnaast in (een deel van) de Romeinse tijd actief en zijn tegenwoordig nog steeds watervoerend.

Er zijn in de gemeente Nieuwegein relatief veel oppervlaktevondsten en losse vondsten bekend die dateren uit de periode Late IJzertijd - Romeinse tijd (zie vindplaatsencatalogus, RAAP-

rapport 2145). Een voorbeeld van een inheems-Romeinse nederzetting is een op zich staande boerderij met een omheiningsgreppel (zie catalogusnummer 13, RAAP-rapport 2145). Bewoningssporen buiten die greppel zijn nauwelijks aangetroffen, terwijl toch enkele bouwputten in de onmiddellijke omgeving daarvan hiervoor bekeken zijn. De huisplattegrond kwam in 1977 in put 6 te voorschijn. De boerderij dateert uit de tweede helft van de 2e eeuw tot begin 3e eeuw na Chr. Van de ruim 30.000 scherven was ongeveer 26% inheems en 74% Romeins gedraaid. Vermoedelijk waren er intensieve contacten met de Romeinse legerplaatsen langs de Limes. Een belangrijke andere Bataafse nederzetting uit de Romeinse tijd die we dankzij archeologisch onderzoek kennen was Nieuwegein-Blokhoeve.⁵ Deze nederzetting heeft grofweg tussen 0 en 200 na Christus bestaan. Uit de directe omgeving kennen we bovendien het Midden-Romeinse grafveld van IJsselstein, dat in 2009 werd ontdekt. De bijbehorende nederzetting van vier à vijf boerderijen was in 2001 al gevonden.⁶

3.2.3 Domeinen en veenboeren in de Middeleeuwen

Vroege Middeleeuwen

Officieel wordt de oversteek van de *limes* door de Germanen in 406 na Chr. gezien als het einde van de Romeinse tijd in Nederland. Vanaf die tijd nam de bevolkingsomvang in de omgeving van de gemeente tijdelijk af. Toch bevond zich in de Vroege Middeleeuwen waarschijnlijk een aantal kleine nederzettingen op het grondgebied van de huidige gemeente. Deze nederzettingen lagen in een door ruigten en hoogopgaand loofbos begroeid, onontgonnen gebied.

Het huidige Vreeswijk heeft een vroeg-middeleeuwse voorganger gehad: *Fresionouuic* ('woonplaats der Friezen'). Hier lag een zogenaamd domeingoed, dat al vóór 863 toebehoorde aan de bisschop van Utrecht. De precieze locatie van het vroeg-middeleeuwse Vreeswijk is niet bekend. Vermoed wordt dat deze nederzetting zich aan de Hollandse IJssel bevond ter hoogte van de Wierssteeg, ten noordwesten van het huidige Vreeswijk. Het dorp had een kerk, woningen (beide mogelijk op terpen), bouwland (hoeven) en mogelijk een versterking. Het gehucht Wiers lag waarschijnlijk op de verlande nevengeul van de Lek even ten westen van het huidige Huis de Wiers. Met het graven van de Vaartse Rijn en de Nieuwe Vaart na 1122 verplaatsten beide nederzettingen zich naar de huidige locaties. Het vroeg-middeleeuwse gehucht Galen (Galanna) lag waarschijnlijk op de Blokse stroomrug, mogelijk ter hoogte van de Blokhoeve of de hoeve Bouwlust. Ter plaatse van kasteel Heemstede zou een kleine bewoningskern hebben gelegen. Tot slot wordt bij de monding van de verlande geul (mogelijk crevassegeul of dijkdoorbraakgeul) de Gein in de Hollandsche IJssel, de middeleeuwse voorganger van 't Gein verwacht; Gennipmuiden. De locatie voor deze dorpen is uit bekende archeologische gegevens noch uit historische bronnen exact te bepalen (Fafiani, Rijntjes & Van der Wiel, 2002).

⁵ http://www.archeologieactueel.nl/docs/AA%20nieuwegein%204_kleine%20res.pdf

⁶ <http://www.kennislink.nl/publicaties/onverstoorde-grafheuvels-gevonden-in-ijsselstein>

Veenontginningen in de Vroege en Volle Middeleeuwen

De ontginning van de veengebieden kwam tot stand door grote systematische ontginningen, die als copeontginningen worden aangeduid (zie kaartbijlage 4 en figuur LK3). Bij een copeontginning geeft de landsheer, in dit geval de bisschop van Utrecht, een stuk wildernis tegen betaling uit aan een georganiseerde groep kolonisten. Dwars op de ontginningsbasis die in het midden van de ontginningseenheid lag werden evenwijdig en op regelmatige afstand van elkaar sloten gegraven ter afwatering van de landerijen, resulterend in een strokenverkaveling. Het ontgonnen gebied, de ontginningseenheid, werd omringd door kades en dijken. De boerderijen werden, zoals gebruikelijk bij een copeontginning, op de koppen van de kavels aan de wetering geplaatst. Hierdoor ontstond ter weerszijden van de wetering een langgerekte, los bebouwde nederzetting (Giesen-Geurts & Koolman, 1991). Reeds voor deze grootschalige systematische copen zijn overigens veengronden ontgonnen doordat de domeingooederen hun areaal landbouwgrond uitbreidden. Dit waren relatief kleinschalige, stapsgewijze ontginningen. De ontginningen van *Dijkveld* en *Zandveld* ten noorden van de Lek, kunnen op basis van de verkaveling zichtbaar op historische kaarten, tot deze uitbreidingen vanuit de domeingooederen gerekend worden (Dekker, 1983). Het ligt voor de hand deze toe te schrijven aan het nabijgelegen domeingooed *Frisdore* in Fresionouic. Dijkveld en Zandveld worden onder enig voorbehoud gedateerd in het begin van de 11e eeuw, circa 1000 en 1050. Langs de Lekdijk, die tussen 1080 en 1140 tot stand kwam, ontstond lintbebouwing.

De polder *Wierse Broek* werd ontgonnen tussen 1100 en 1150. De ontginningsbasis van de Wierse Broek werd gevormd door de Wierssteeg en de latere Tien(d)kade en de Schalkwijkerwetering. Langs deze wegen ontstond lintbebouwing. De polder Wierse Broek werd doorsneden door de Schalkwijkerwetering, waarvan bekend is dat deze rond 1135 is gegraven. De doorlopende percelen aan beide zijden van de wetering van de oostelijke Wierse Broek en de afwijkende percelen van de westelijke Wierse Broek geven een indicatie over de vorderingen van de ontginning anno 1135 (Dekker, 1983).

De ontginning van de polder *Wierse Veld* wordt gedateerd op het midden van de 12e eeuw. Tussen 1080 en 1140 werd de natuurlijke oeverwal van de Lek versterkt door een rivierwaterkerende dijk, waarna ontginning mogelijk werd (Fafiani, Rijntjes & Van der Wiel, 2002).

Over de ontginningen van de *Oud Geinse polder* en polder *het Gein*, in het zuidwesten van de gemeente aan weerszijden van het vroeg-middeleeuwse gehucht Gein, bestaat enige onduidelijkheid. Te verwachten is dat deze werden gerealiseerd in dezelfde periode als de Wierse Broek, namelijk tussen 1100 en 1150.

De ontginning van polder *Galecop*, in het uiterste noorden van de gemeente, wordt gedateerd circa 1060. De ontginningsbasis werd gevormd door de Galecopperdijk en -wetering, waarlangs lintbebouwing plaatsvond. De ontginningsas lag in noordzuidelijke richting, de verkaveling in oostwestelijke richting.

De grote cope *Jutphaas* ligt centraal in de gemeente. Deze cope bestond uit twee delen: *Neder-eind* (in het westen) en *Overeind* (in het oosten). De namen zijn duidelijk vanuit het oudere Kerkveld gegeven. De ontginningsbasis van Neder- en Overeind wordt gevormd door de Jutphase

wetering, waarop haaks de percelen in noordzuidelijke richting werden uitgezet. Men begon met de ontginning van het Nedereindse blok, waarvan het zuidelijke gedeelte gereed kwam tussen 1060 en 1076. In een gedeelte van het Overeind werd een al eerder ontgonnen blok percelen vanuit Heemstede herverkaveld in het stramien van de Jutphase ontginning (Dekker, 1997). Het overige gedeelte van Jutphaas zal in de periode 1076 tot 1100 gereed zijn gekomen.

De ontginning van de polder *Raven*, in het noorden van de gemeente, wordt gedateerd in 1130. De polder Raven wordt opgedeeld in *West Raven* en *Oost Raven*. Op oude kaarten is te zien dat de eerste ontginningsbasis van West Raven, een kade, even ten oosten van de later te graven Vaartse Rijn ligt (vanaf 1120; zie hieronder). Deze vaart vormde de tweede ontginningsbasis van West Raven; aangenomen mag worden dat de ontginning nog niet ver gevorderd was toen deze vaart gegraven werd. In het midden van Oost Raven werd in oostwestelijke richting de ontginningsbasis gemaakt (Fafiani, Rijntjes & Van der Wiel, 2002).

De ontginningen werden afgesloten met een restontginning van het gebied dat was overgebleven tussen de zuidelijke grens (de waterloop de Disselwetering of Geersloot) van de Jutphase cope en de noordelijke grens (de Randdijk) van de polder Wierse Broek. Dit gebied heeft een afwijkende verkaveling van de cope Jutphaas, waartoe het behoorde. Het oostelijk gedeelte van deze restontginning had een gerende verkaveling en heette *de Geer*. De ontginning wordt gedateerd na 1130 (Dekker, 1983: 257-264; Dekker, 1997; Fafiani e.a., 2002).

De Vaartse Rijn: een middeleeuwse vaarweg

De aanleg van de Vaartse Rijn was een belangrijke ruimtelijk structurerende kracht in de gemeente. Al in de 11e eeuw was de stad Utrecht een belangrijk handelscentrum van de noordelijke Nederlanden. De stad had gunstige waterverbindingen via de Vecht en de Kromme Rijn met het Rijnland, Vlaanderen en het Oostzeegebied. In 1122 werd besloten de Kromme Rijn af te dammen, ten einde de gebieden langs de Kromme Rijn (Langbroek) te kunnen ontginnen. Hierdoor raakte de stad de verbinding met de Lek kwijt, waarop men besloot een kanaal te graven. De Vaartse Rijn kwam gefaseerd tot stand, tussen 1122 en 1373. Vanaf 1122 werd het eerste deel gegraven van de Tolsteegsingel in Utrecht, door de Jutphase ontginning tot de Randdijk (van rivier de Gein). Het kasteel Oudegein werd hier gebouwd ter bescherming van het handelsverkeer en de tolheffing. In 1148 kwam de verbinding met de Hollandse IJssel tot stand, de Doorslag. Het toponiem de Doorslag komt waarschijnlijk van de doorsnijding, het *doorslaan*, van de Randdijk die voor het nieuwe tracé noodzakelijk was. Bij de monding met de Hollandse IJssel ontstond de handelsnederzetting Gein (AMK-terrein 2950; Kloosterman et al., 2011).

Na de afdamming bij het Klaphek (1285), even ten westen van de huidige gemeentegrenzen, verloor de Hollandsche IJssel zijn functie als vaarroute en verbinding met de Lek. Hierop werd besloten de Vaartse Rijn te verbinden met de Lek. Het eerste deel van dit traject, de Nieuwe Vaart, werd rond 1285 gegraven. Het traject volgde het eerste deel van de bestaande Schalkwijkerwetering in oostelijke richting en daarna in zuidelijke richting. Aanvankelijk liep de Nieuwe Vaart tot de Wierssteeg, waar een dam werd opgeworpen om de stad Utrecht tegen het Lekwater te beschermen. Net als bij het Gein ontstond hier een overslagplaats, Wiers, waar zware goederen met behulp van een kraan werden overgeladen (Dekker, 1997). Het resterende deel naar de

Lek werd aanvankelijk over land afgelegd. In 1373 kwam ook voor dit deel, van de Wiersteeg tot de Lek, een vaarverbinding tot stand. De dam bij de Wiersdijk werd toen geslecht. Bij de uitmonding van de Vaartse Rijn bij de Lek werd een schutsluis met verdedigbare toren, Gildenborch, gebouwd. Op deze plaats ontstond de nieuwe handelsnederzetting Vreeswijk (Dekker, 1983; Fafiani, Rijntjes & Van der Wiel, 2002; Blijdestijn, 2007).

Een verdwenen stad: 't Gein

De nederzetting die stadsrechten werd verleend (1295) had een kerk en omliggende bebouwing. De kerk was gebouwd nadat daarvoor in 1217 toestemming was verkregen van de bisschop van Utrecht. Daarbij ontstond een zelfstandige parochie Gein. Eerder ging men ter kerke in het nabijgelegen Eiteren, waar de kerk - gesticht vanuit de vroegmiddeleeuwse abdij in het Duitse Werden - aan Maria gewijd was. De nieuwe kerk van Gein kwam onder de hoede van het bisschoppelijke Kapittel van Sint-Marie.

In 1402 werd de stad door vijandelijke Hollandse troepen in desolate toestand achtergelaten. In 1438 was men ook niet meer in staat een eigen priester te onderhouden. Kort daarvoor, in 1423, werd een klooster, gewijd aan Onze lieve vrouw van Nazareth, gebouwd in 't Gein. De pastoor hoopte hiermee het vervallen stadje nieuw leven in te blazen. De zusters waren afkomstig uit Almkerk, dat bij de Sint-Elisabethsvloed van 1421 onbewoonbaar was geworden. Men vestigde zich aanvankelijk in een huis aan de oude dijk van de Lek, maar later koos men een nieuwe locatie bij de kerk van 't Gein. Spoedig woonden er de nodige zusters en had het klooster een aardige hoeveelheid grond in eigendom. Het klooster behoorde tot 1441 tot de Franscaner Orde, en daarna aan de strengere Augustijner Orde. Het klooster werd tijdens de Reformatie in 1572 opgeheven. De zusters vertrokken naar Utrecht en de kloostergebouwen vervielen (Historische Kring Nieuwegein, 1981; Daalhuizen, 1984).

Kastelen en ridderhofsteden

In de 13e en 14e eeuw werden in de gemeente door de leenmannen van de bisschop van Utrecht op strategische plaatsen, ter verdediging van verbindingen over land en water, kastelen gesticht. In de Nieuwe tijd (1500 – 1795) werd daaromtrent het begrip Ridderhofstad van belang. Ter verkrijging van het lidmaatschap van de ridderschap, en daarmee invloed in het bestuur, dienden adellijke lieden onder meer een versterkt huis met daarbij horende grond te bezitten. Een Ridderhofstad was aldus een aanduiding van een specifieke categorie van kastelen met bestuurlijk-juridische implicaties. Volgens een lijst van Ridderhofsteden uit 1536 bevonden zich in de gemeente Nieuwegein de volgende ridderhofsteden: Oud-Heemstede, Oudegein, Rijnestein, Rijnhuizen en Vronestein (Olde Meierink, 1995). De kastelen De Batau, Plettenburg en Stormerdijk hadden mogelijk ook de status van ridderhofstad. Versterkte huizen, buitenplaatsen of kastelen zonder de status van ridderhofstad waren: de Blokhoeve (onzeker), de Bongenaar, Everstein, Galesloot, nabij Geinoord, Groenestein, Huis de Geer, Oude Wiers, Rijpikkerwaard, Wijnestein en Zuilenstein (boerderij met stenen kamer) (Fafiani, Rijntjes & Van der Wiel, 2002).

3.2.4 Landschap in ontwikkeling: de Nieuwe Tijd

Afwatering en molens

De verschillende polders van de gemeente Nieuwegein hebben in eerste instantie zelfstandig afgewaterd. De bodem bevatte weinig veen en daardoor was er geen sprake van sterke maai-velddaling. Van uitgebreide bemalingssystemen is in de gemeente daarom geen sprake. Desondanks was de invoering van windbemaling in de 16e eeuw noodzakelijk. In eerste instantie had elke polder waarschijnlijk een eigen windmolen. De polders Nedereind en Galecop maakten deel uit van 'Waterschap van Heycop, genaamd de Lange Vliet'. Ten oosten van de Vaartse Rijn bevonden zich diverse kleine waterschappen (zoals: Overeind, Klein-Vuilkop, de Geer en De Wiers). De Vaartse Rijn vervulde een centrale positie voor het uitslaan van het overtollige polderwater. Veel molens bevonden zich langs de Vaartse Rijn of langs gegraven waterlopen die een directe verbinding hebben met de Vaartse Rijn (Fafiani, Rijntjes & Van der Wiel, 2002). In de loop van de tijd werden polders samengevoegd tot steeds grotere bemalingseenheden en waterschappen. Vermoedelijk rond het begin van de 20e eeuw werd de bemaling overgenomen door een of meerdere elektrische gemalen.

3.2.5 De Nieuwste Tijd: defensie, economische bedrijvigheid en ontsluiting

Defensie: de Nieuwe Hollandse Waterlinie

Tussen 1815 en 1885 werd de Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW) aangelegd. Daarbij werd gekozen voor een nieuwe linie oostelijk langs Utrecht, die de bestaande (Oude) Hollandse Waterlinie moest vervangen. Door deze verschuiving naar het oosten kwamen grote delen van de huidige gemeente Nieuwegein binnen deze linie te liggen. Deze linie bestond in inundatiegebieden met daarachter bakstenen gebouwen en aarden verdedigingswerken, lopend van Naarden aan het IJsselmeer tot Gorinchem en de Biesbosch. De aanleg van de Waterlinie is uiteraard ook opgenomen in de Canon van Nieuwegein (www.nieuwegein.nl).

De Nieuwe Hollandse Waterlinie is in de periode van zijn bestaan continu aangepast onder invloed van nieuwe militaire ontwikkelingen en een veranderende ruimtelijke ordening. De ontwikkeling is onderverdeeld in vijf bouwperiodes, zoals dit ook heeft plaatsgevonden (tabel 2).

bouwperiode	datering	gebeurtenissen
1	1815-1826	bouw forten voor afsluiting toegangswegen tot Utrecht
2	1841-1864	Kringenwet van kracht (1853), waarbij verboden kringen rond de forten werden geprojecteerd, waarbinnen beperkende bouwvoorschriften golden
3	1867-1870	weinig invloed op de ruimtelijke inrichting binnen de gemeente Nieuwegein
4	1870-1886	aanleg van de batterij aan de Overeindseweg
tussenfase	1886-1914	wijzigingen onder invloed van veranderende militair-technische moge-

		lijkheden. De artillerie wordt buiten de forten geplaatst in tussenliggende batterijen. Op de kaart zijn deze terug te vinden als 'opstelplaats artillerie' ten noorden en zuiden van Fort Jutphaas. Ook werd in deze fase de hoofdweerstandslijn naar het oosten verschoven, ten oosten van het Lekkanaal en de batterij aan de Overeindseweg
5	1914-1918	aanleg van groot aantal groepschuilplaatsen en mitrailleurkazematten aangelegd, buiten de gemeente Nieuwegein
	1939-1940	aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog zijn bestaande stellingen versterkt met groepsschuilplaatsen en groepsnesten

Tabel 2. *Bouwperioden Nieuwe Hollandse waterlinie met gebeurtenissen in Nieuwegein.*

De NHW werd tot 1940 steeds uitgebreid en versterkt, onder ander met de V.I.S. kazematten, waarvan er drie binnen de gemeentegrenzen van Nieuwegein liggen. De meest recente gebouwen van de linie bestaan daarom niet meer uit baksteen, maar uit beton. Nieuwegein – toen nog bestaand uit de gemeenten Vreeswijk en Jutphaas – was binnen de ‘Groep Lek, vak Jutphaas’ onderdeel van de NHW met binnen haar grenzen een aantal grote werken. De belangrijkste daarvan waren het Fort Jutphaas (figuur LK10), Fort Vreeswijk en de Batterij aan de Overeindseweg. Kort voor de Tweede Wereldoorlog kwam daar de Keersluis, ook wel Plofsluis genoemd, bij (Steenbergen-Van der Zwart, 2006). De Keersluis is de enige in zijn soort en daarmee uniek voor Nederland.

Een ander voor de linie betekenisvol element vormen de Beatrix-sluizen in het Lekkanaal, die een belangrijke functie vervulden voor het op peil houden van de waterstanden en een belangrijke doorvoerweg over water naar het noorden zijn. Tijdens de meidagen van 1940 zijn de sluisen verdedigd door de Vrijwillige Landstorm Korps Vaartuigendienst van de Groep Lek (Ververs, 1995). Ook na de meidagen blijven de sluisen belangrijk, maar nu voor de bezetter.

Economie

Tussen 1850 en 1940 bleef het grootste deel van het grondgebied van de gemeente in gebruik voor landbouw en veeteelt. Aan het einde van de 19e eeuw kwam de nadruk te liggen op het weidebedrijf. Het economische zwaartepunt verschoof daarnaast van het boerenland naar handel en industrie. De economische activiteiten concentreerden zich langs het Merwedekanaal en het Amsterdam-Rijnkanaal. Het Merwedekanaal volgde in de gemeente Nieuwegein de verbrede Vaartse Rijn. Deze verbreding kwam tot stand aan het eind van de 19e eeuw. Voor Vreeswijk splitste het kanaal zich; westelijk van het dorp werd een nieuwe sluis gebouwd (Fafiani, Rijntjes & Van der Wiel, 2002).

Ontsluiting via de weg

In de vroege 20e eeuw vormde mobiliteit per auto een steeds belangrijker thema in de ruimtelijke ontwikkeling. In de jaren '30 werd de toenmalige rijksweg 26 (vanaf 1968 rijksweg 2, later autosnelweg A2) aangelegd, waarbij als een belangrijke schakel in 1936 de Lekbrug bij Vianen werd

gebouwd. In 1938 werd de rijksweg tussen Utrecht en 's-Hertogenbosch geopend. In 1948 volgde de verbreding naar 2x2 rijstroken. In 1968 werden de werkzaamheden om de kruisingen ongelijkvloers te maken afgerond. In de jaren '70 vond een provisorische uitbreiding naar 2x3 rijstroken plaats, die later in definitieve versie werd uitgevoerd.

De aanleg van rijksweg 12, later bekend als A12, was in volle gang tijdens de Duitse inval in mei 1940. De brug over het Amsterdam-Rijnkanaal, de Galecopperbrug, was inmiddels gereed. De Duitse overheid verklaarde de weg van 'oorlogsbelang' en de aanleg ging door. In 1942 werd het gedeelte tussen knooppunt Oudenrijn en het verkeersplein Laagraven dan ook geopend. In de periode daarna zou de verdere aanleg richting Duitsland stagneren; verder dan Bunnik zou de voltooiing van de rijksweg niet komen. De ombouw met ongelijkvloerse knooppunten volgde in de jaren '60.

3.2.6 Militaire ontwikkelingen in Nieuwegein tijdens de Tweede Wereldoorlog

Ontsnapt aan een frontlijn

In 1939 werd in Nederland de algehele mobilisatie afgekondigd en maakte het leger zich klaar voor een Duitse inval uit het oosten. Daarbij werd de Nieuwe Hollandse Waterlinie in eerste instantie tot belangrijkste verdedigingslinie bestemd. Gelegen in de NHW was het in Nieuwegein tijdens de mobilisatie daarom één en al bedrijvigheid van troepen die her en der in de gemeente gelegerd waren, onder andere in een kamp ten westen van Fort Jutphaas, langs de Nedereindseweg dat bekend stond als 'Kamp Drilleveld'. Een straat in de directe omgeving kreeg deze benaming later ook officieel. De militairen werkten onder andere aan de opbouw van de linie. Er werd gewerkt aan de Keersluis, die nog niet gereed was in 1940 en daarnaast aan de inrichting van artillerieposities direct ten noorden en ten zuiden van Jutphaas. In de dijken van het Lekkanaal werden vele korte loopgraven en schuilplaatsen aangelegd. Bij Fort Vreeswijk was het wat dit betreft wat rustiger, omdat dit fort door de gereedkoming van Fort Honswijk van mindere betekenis was geworden. In 1939 was om die reden al het grootste deel van de infanteriebezetting van dit fort verplaatst naar elders (Copier-Van den End, 1995).

Vlak voor het uitbreken van de oorlog besloot het opperbevel de hoofdweerstandstrook echter te verplaatsen naar de Grebbelinie, meer in het oosten. De werkzaamheden aan de NHW werden stopgezet en de troepen werden verplaatst. Door deze beslissing bleef Nieuwegein buiten de grote grondgevechten van de meidagen in 1940. Wel kreeg men te maken met groepen evacués uit de omgeving van Veenendaal en Tiel en vluchtelingen uit Rotterdam en vielen enkele bommen in de gemeente (Palma, 2009). Op 12 en 13 mei spoelden de eerste golven van het terugtrekkende Veldleger de gemeente binnen. De 156e afdeling luchtdoelartillerie haalde in de omgeving van Vreeswijk twee toestellen neer (Palma, 2009).

Lekbrug, Beatrix-sluizen en Jutphaas

Tijdens de bezetting bleef het in Nieuwegein overwegend rustig. De Duitsers vorderden percelen en panden en richtten her en der bij kruispunten versperringen, stellingen en/of luchtafweerge-

schut in (Copier-Van den End, 1995). Belangrijkste militaire activiteiten vonden plaats rond de Lekbrug, Fort Vreeswijk, de Beatrix-sluizen (figuur LK11) en Fort Jutphaas. De Lekbrug was voor de Duitsers een belangrijke noordzuid-verbinding die intensief met geschut in staat van verdediging werd gebracht tegen luchtaanvallen. De brug werd door de Duitsers bovendien voorzien van springladingen om haar te kunnen laten springen als de geallieerden zouden naderden. De grootste Duitse luchtafweerstellingen bij de brug liggen aan Viaanse zijde maar ook in het Vreeswijkse landhoofd waren loopgraven, versterkingen en mitrailleursnesten aangebracht. Uiteindelijk faalde de opzet de brug hiermee te beschermen en werd zij door een bombardement van jachtbommenwerpers vernietigd op 5 januari 1945 (Copier-Van den End, 1995; Palma, 2009).

De Beatrix-sluizen waren een belangrijke verbinding naar Noord-Nederland en de Atlantikwall over water voor de bezetter, maar daarnaast ook een schakel in het inundatiesysteem. Het inundatiesysteem was door de bezetter opnieuw ingericht in de 'Vordere en Hintere Wasserstellung' die moesten dienen als respectievelijk de tweede en derde Duitse verdedigingslijn achter de Atlantikwall (Van Hoof, 2006). In de top tien van meest belangrijke objecten in dit systeem bestempelden de Duitsers de sluisen zelfs zo:

"Die wichtigste von diesen 10 Schleusen ist in diesem Zusammenhang die neue Schleuse im Amsterdam-Rijnkanaal in Vreeswijk. Für diese Schleuse sind oder werden bereits verschiedene Masznahmen ergriffen" (overgenomen uit Ververs, 1995).

Een van die 'Masznahmen', oftewel maatregelen (het woord is waarschijnlijk verkeerd gespeld), bestond uit het voorhanden houden van middelen waarmee de sluispoorten in geval van nood snel dichtgestort konden worden en het preventief dichten van een van de twee sluisen. Een andere maatregel was de uitvoerige aanwezigheid van luchtafweerstellingen rondom de sluisen. Een bijzondere plek in de Duitse militaire inrichting van de regio vormt Fort Jutphaas. Dit fort werd ingericht als radio-luisterpost van de Kriegsmarine en was daarom een uiterst geheim object van de Duitse militaire communicatiediensten.

Het eind van de oorlog

Hoewel de Duitse militaire activiteit in de gemeente ongetwijfeld is toegenomen tegen het eind van de oorlog, bleef Nieuwegein zelf tot aan de bevrijding van Nederland overwegend buiten schot. In 1945 trokken de Canadezen en Britten op tegen de bezettingsmacht in West-Nederland. Ze stopten hun opmars echter bij de Grebbelinie en de lijn Ochten-Kesteren, 25 km ten oosten van de gemeente. Nieuwegein bleef daarmee opnieuw en tot het einde van de oorlog buiten het strijdperk.

Op 5 mei 1945 gaven de Duitse troepen zich over en eindigde officieel voor heel Nederland de oorlog. Soms was het echter hier en daar nog onrustig. Zo is op 7 mei bij de Herenstraat, Dorpsstraat en rond het gemeentehuis nog een schermutseling geweest tussen leden van het verzet en Duitse officieren, waarbij een van de Duitsers in een vuurgevecht het leven verloor.

3.2.7 Een stormachtige ontwikkeling: Nieuwegein na de Tweede Wereldoorlog

Kanalen en rijkswegen

Na de oorlog werden grote infrastructurele werken uitgevoerd. Omdat het Merwedekanaal al spoedig niet meer aan de eisen van de scheepvaart voldeed, werd het bredere en diepere Amsterdam-Rijnkanaal gegraven. Het kanaal kwam in de gemeente Nieuwegein in 1952 gereed, al was al in 1931 besloten tot de aanleg. De aanleg van het Lekkanaal vormde onderdeel van hetzelfde project om een directe verbinding tussen het nieuwe kanaal en de Lek tot stand te brengen. Tussen 1965 en 1981 volgde verbreding van het Amsterdam-Rijnkanaal. Het kanaal werd hierbij om de plofsluis gelegd. Wel verdwenen bij de verbreding enkele batterijen aan de Overeindseweg.

Ook werd na de oorlog de rijksweg A27 aan de oostzijde van Nieuwegein voltooid. Het gedeelte van de A27 tussen Lexmond en knooppunt Lunetten maakte onderdeel uit van het Rijkswegenplan 1968 en werd geopend in 1980.

De periode na 1945 werd verder bovenal gedomineerd door de grootschalige ontwikkeling van woningbouw. In 1958 besloot het provinciebestuur van Utrecht dat er tussen Jutphaas en Vreeswijk grootschalige woningbouw diende plaats te vinden. Deze eerste naoorlogse woonwijken, Wijkersloot en Zandveld, werden jaren 60 gerealiseerd.

Gemeentelijke herindeling en groeispurt

Vanwege de grootschalige behoefte aan nieuwe woningbouw ondergingen Jutphaas en Vreeswijk na de oorlog uiteindelijk ook een belangrijke bestuurlijke verandering. Op 12 juni 1969 besloten de gemeenteraden van beide gemeenten zichzelf op te heffen ten gunste van een nieuw op te richten gemeente. Een wet met dezelfde strekking werd op 15 maart 1971 aangenomen. Op 1 juli 1971 ontstond daardoor de nieuwgevormde gemeente Nieuwegein, genoemd naar de verdwenen stad 't Gein. Dit proces werd begeleid door de laatste burgemeesters van beide gemeenten, Theodore baron de Smeth van Deurne (1919-1988), burgemeester van Jutphaas, en G.B. Pelikaan, burgemeester van Vianen en tevens waarnemend burgemeester van Vreeswijk. Burgemeester van de nieuwe gemeente werd Frans Hermsen (1926-2003), die daarvoor eerste burger van Eibergen was.

Tussen 1971 en 1983 vond in Nieuwegein, dat de status van 'groeikern' had gekregen, grootschalige woningbouw plaats. De gemeente Nieuwegein groeide uit tot een belangrijke agglomeratie van de stad Utrecht (Fafiani, Rijntjes & Van der Wiel, 2002).

3.3 Vreeswijk

Oorsprong

De eerste vermelding van wat we nu kennen als Vreeswijk dateert uit 914, wanneer de nederzetting 'Fresionouic' wordt vermeld in een register van goederen en landerijen van de kerk van St. Maarten te Utrecht. Deze vermelding is opgenomen als derde venster in de Canon van Nieuwegein (www.nieuwegein.nl). Het tegenwoordige Vreeswijk heeft dus een vroegmiddeleeuwse voorganger gehad. Het betrof een zogenaamd domeingood, dat toekwam aan de bisschop van Utrecht. Waar het precies heeft gelegen, is niet met zekerheid bekend. Mogelijk lag het plaatsje aan de Hollandse IJssel, ter hoogte van de Wiers-steeg, noordwestelijk van het huidige Vreeswijk. De nederzetting bezat een kerk en huizen, wellicht op terpen, bouwland en mogelijk was er ook een versterking. Na de aanleg van de Nieuwe Vaart is het dorp naar de huidige locatie verplaatst (figuur LK6).

Het eerste deel van de Nieuwe Vaart is rond 1185 gegraven en was een vervolg op de aanleg van de Vaartse Rijn, eerder in de 12e eeuw of misschien wel het einde van de 11e eeuw. Die aanleg was een belangrijke ruimtelijk structurerende kracht in het gebied tussen de stad Utrecht en de Lek. Al in de elfde eeuw was Utrecht een handelscentrum van groot belang. Er waren gunstige waterverbindingen via de Vecht en de Kromme Rijn met het Rijnland, Vlaanderen en het Oostzeegebied. Nadat in 1122 was besloten de Kromme Rijn af te dammen in het belang van de landontginningsprojecten, verloor de stad de directe verbinding met de Lek. Daarop besloot men een nieuw kanaal te graven, de Vaartse Rijn, die in verschillende fasen vanaf 1122 tot stand zou zijn gekomen. Het eerste deel, van de Utrechtse Tolsteegsingel tot de Randdijk (van de rivier de Gein) werd in 1122 begonnen. In 1148 kwam de verbinding met de Hollandsche IJssel, de zogenaamde 'Doorslag' tot stand. Rondom de monding van de Doorslag in de Hollandsche IJssel vormde zich de handelsnederzetting Gein. Aan het einde van de 13e eeuw (tussen 1285 en 1291) verloor de Hollandsche IJssel zijn functie als vaarroute en verbinding met de rivier de Lek. Zo besloot men de Vaartse Rijn met een nieuwe vaart aan te sluiten richting de Lek. Het eerste deel van het traject, de Nieuwe Vaart, is rond 1285 gegraven en liep tot de Wierssteeg, waar een overslagplaats ontstond (Wiers). Het resterende deel van de route naar de Lek werd over land afgelegd. Pas in 1373 werd de vaart doorgetrokken in zuidelijke richting en met een schutsluis aangesloten op de Lek; de bouw van de schutsluis is opgenomen in de Canon van Nieuwegein (www.nieuwegein.nl). Een andere lezing wil dat het zuidelijke deel van de vaart al wel was aangelegd, maar dat de sluis pas in 1373 werd gerealiseerd. Dat zou betekenen dat Vreeswijk mogelijk al eind dertiende eeuw is ontstaan als overslagplaats. Toren de Gildenborch, die bij de monding van de vaart in de Lek werd gebouwd, moest het belangrijke verkeersknooppunt bewaken.

Vorming van de nederzetting

Rondom de monding en de schutsluis ontwikkelde zich de nieuwe handelsnederzetting Vreeswijk. Ter verdediging van deze strategische plaats voor de handel werd de verdedigbare toren Gildenborch opgericht. De exacte locatie van de Gildenborch, die in 1482 werd geslecht door soldaten van David van Bourgondië, is niet bekend (Fafiani, Rijntjes & Van der Wiel, 2002; Giesen-Geurts & Kooiman, 1991; www.museumwarsenhoeck.nl, Blijdestein, 2007).

Op de plattegrond van het aan de overzijde van de Lek gelegen Vianen, rond 1560 vervaardigd door Jacob van Deventer, is ook Vreeswijk afgebeeld (figuur LK7). Het is het oudst bekende kaartbeeld van de nederzetting, die op deze kaart 'Op de Vaert' wordt genoemd. Op de kaart is duidelijk dat de middeleeuwse Lekdijk en de Nieuwe Vaart met daarin de schutssluis de structurbepalende elementen zijn, die ook nu nog de hoofdstructuur van de nederzetting vormen. Langs de Nieuwe Vaart zijn de bebouwingsconcentraties aan de tegenwoordige Dorpsstraat en de Oude Sluis herkenbaar, de Lekdijk is in de nederzetting als Lekstraat en Molenstraat te traceren. De bebouwing op de 16^e-eeuwse kaart is dus geconcentreerd rond de sluis en langs de vaart en direct gericht op de handels- en overslagactiviteiten ter plaatse. Ten noordoosten van de nederzetting werd een kerk gebouwd' (het Dijkveldse Kerkje), waarvan bekend is dat deze in 1585 is platgebrand door de Spanjaarden. De precieze ligging van deze middeleeuwse kerk is lastig te duiden. De exacte ligging van de middeleeuwse kerk is niet bekend, maar het lijkt erop dat de kerk heeft gestaan op de begraafplaats aan de Gildenborglaan of in het (deels bebouwde) gebied tussen Vaartstraat en begraafplaats. In 1638 is begonnen met de bouw van een nieuwe kerk op de huidige plek ten westen van de Oude Sluis, aan de Molenstraat. Na verwoesting van dit bedehuis door de Fransen in 1672 is in 1683 op de oude fundering een nieuwe kerk gebouwd. Deze kruisvormige kerk is tot op de dag van vandaag bewaard gebleven.

Nieuwe waterwerken

Door de toenemende verzanding van de monding van de Vaartse Rijn werd de aanleg van een nieuwe, buitendijks gelegen, sluis kolk noodzakelijk. Dat gebeurde in 1562. De nieuwe kolk is op de kaart van Van Deventer nog niet te zien. De kade met bebouwing bestond toen al wel. Om het peil van de Vaartse Rijn en de daaraan gekoppelde doorstroming van de grachten in de stad Utrecht te garanderen, werden in 1638 een duiker en een kanaal aangelegd (ter plaatse van de latere Spuisluis). Hier lag in de middeleeuwen ook al een straatje met bebouwing dat naar de toenmalige kerk leidde. Aan de Lekdijk stond hier een molen. In 1666 is ten westen van de schutsluis, bij de Molenstraat, een andere molen gebouwd. Deze stellingmolen functioneerde tot de vroege 20e eeuw en is in 1908 onttakeld.

In 1786 werd ten oosten van het dorp een open aarden werk ter verdediging van de sluizen aangelegd. Deze hadden immers als inundatiesluizen ook een militaire functie. In 1820 is het fort tot een gesloten aardwerk omgevormd en een nieuwe verbouwing volgde in 1853. Fort Vreeswijk is in 1960 als militair complex buiten gebruik gesteld.

Een belangrijke wijziging in de nederzettingstructuur betekende de aanleg van de Rijkshulpschutsluis in 1817-1818. Deze schutsluis was als tijdelijke noodsluis bedoeld, omdat de Oude Sluis moest worden vernieuwd. Bij de aanleg is gebruik gemaakt van de restanten van het 'volmolengat', het kanaaltje dat in 1638 was aangelegd. Na heropening van de nieuwe sluis in 1824 raakte de Rijkshulpschutsluis langzaam in onbruik. Vanwege de geringe afmetingen maakten alleen de lokale zandschippers er nog gebruik van. Na circa 1900 functioneerde het complex voornamelijk nog als spuisluis of mogelijke inundatiesluis. De imposante nieuwe schutsluis uit

1824, met zijn bakstenen kolken, ophaalbruggen, brede kaden en de schotbalkloodsen bepaalt sindsdien het centrum van Vreeswijk.

Structuur Vreeswijk

Tot ver in de 19e eeuw behield Vreeswijk de omvang, die de nederzetting ook al aan het einde van de 16e eeuw had bereikt. De voornaamste bouwlocaties lagen zoals gezegd langs de kades van de schutsluis en de vaart. De verkavelingstructuur van de hoofdstraten (Dorpsstraat, Oude Sluis) is die van een kleinstedelijke nederzetting en bestaat uit relatief smalle, diepe percelen, waarop aan de straatzijde, vrijwel aaneengesloten bebouwing is ontstaan, merendeels diepe huizen, die met de korte gevel aan de straat zijn geplaatst. Alle panden zijn gericht op de kaden en sluiskolken en de daar plaats vindende activiteiten. Tussen de panden bevinden zich hier en daar smalle stegen of druipstroken. De doorgangen leiden naar op de achtererven gelegen secundaire gebouwen en zijn soms doorgetrokken naar achterstraatstructuren. Delen van die achterstraatstructuren zijn nog herkenbaar bij de Oude Sluis en de Kade. Ook van de steeg- en druipgangstructuren is het een en ander behouden gebleven, zoals aan de westzijde van de sluis de doorgang naar de Gereformeerde kerk, de Waagstraat, de Tramstraat, de smalle steeg tussen Dorpsstraat 31 en 32, de stegen aan weerszijden van Dorpsstraat 35 en het steegje van de Dorpsstraat naar de Hervormde kerk. Aan de oostzijde is de doorgang tussen Oude Sluis 11 en 12 herkenbaar.

De merendeels smalle en diepe panden kenden een gecombineerd gebruik van wonen, handel, horeca en ambacht, in veel gevallen gericht op de activiteiten rond de vaartmonding, waar overslag plaats vond en trekschuiten richting Utrecht vertrokken. Ook de pont (eerst een pontveer en na 1840 een schipbrug) naar Vianen trok veel publiek. Vanzelfsprekend is de bouwsubstantie in de loop der eeuwen steeds weer aangepast, gemoderniseerd en/of vernieuwd, maar achter de veelal door negentiende- en twintigste-eeuwse details bepaalde voorgevels bevinden zich soms oudere structuren, die teruggaan tot de 17e eeuw. Dit is te zien aan oude metselwerkfragmenten in zijgevels, oude muurankers en andere geveldetails en voor de 17e eeuw en vroeger kenmerkende dakhellingen. Veel panden hebben dan ook een bouwhistorische kwaliteit.

19e eeuw

In het tweede kwart van de 19e eeuw werd oostelijk van de Spuisluis een kleine arbeiderswijk aangelegd (Frederiksoord). Een belangrijke impuls voor de nederzettingontwikkeling was aan het einde van de 19e eeuw de aanleg van het Merwedekanaal (1882-1892), de verbeterde waterverbinding tussen de Rijn en Amsterdam. Daarvoor werd de bestaande Vaartse Rijn verbreed en uitgediept en langs de westzijde van de oude dorpskom van Vreeswijk omgeleid. Daar werd een nieuwe schutsluis gerealiseerd, de Koninginnensluis. Deze werd in 1891 in gebruik genomen. Langs het nieuwe kanaaltraject ontstond een levendige uitbreiding van het oude Vreeswijk, de Handelskade, een lang bebouwingslint met kleine en grote handelsondernemingen, bedrijven, op de vaart- en sluisactiviteiten gerichte nering (tagrijnzaken) en woningen. Langs de noordrand van het oude dorp vormde de nieuwe Koninginnenlaan (met bruggen in de Vaartse Rijn en het Merwedekanaal) vanaf circa 1900 de belangrijkste verbinding tussen beide dorpsgebieden. Aan

deze laan verrees de imposante neogotische R.K. St.-Barbarakerk, met pastorie en begraafplaats (1908-1910).

Noordelijk van de Koninginnenlaan kwam vanaf de vroege 20e eeuw een woonwijk tot ontwikkeling, met lintbebouwing langs genoemde laan, de Prins Hendrikkade en enkele binnenstraten. Aan de Prins Hendriklaan werd in 1915 het vermaarde Internaat voor schipperskinderen geopend, een complex bestaande uit een internaat/kostschool en enkele dienstwoningen op de kop van het terrein tussen Vaartse Rijn en Merwedekanaal. Ook ten oosten van de Vaartse Rijn kwam steeds meer op de vaart gerichte bedrijvigheid, waaronder enkele werven.

Na 1945

Na de Tweede Wereldoorlog werd direct ten noorden van de oude dorpskom de eerste kleine uitbreidingswijk van Vreeswijk gerealiseerd. Opmerkelijk, gezien de beperkte omvang van Vreeswijk, is de keuze voor drie blokken etagewoningen langs de Wierselaan. Ze werden in kleine stempels gecombineerd met blokken geschakelde eengezinswoningen aan de Merwedestraat, de Vaartstraat en de Wierselaan. In de jaren vijftig werd ook begonnen met de bouw van woningen ten noorden van de Oranjestraat (omgeving Bernhardstraat-Wierselaan, 1956). Het was de eerste fase van de grote wijk, die aan de noordkant van het dorp in de jaren zestig (1962-1965) zou verrijzen, de rivierenbuurt. Het betreft een groot complex in een eenvoudige halfopen verdeling. Het complex is in de tweede helft van de jaren zestig in oostelijke en noordelijke richting nog enigszins uitgebreid. Langs de Vaartse Rijn ontwikkelde het industriegebied zich steeds verder in noordelijke richting, met de Wierselaan als centrale as. Inmiddels is een deel van de industriële bedrijvigheid tussen Wierselaan en Vaartse Rijn uit beeld verdwenen en vervangen door nieuwe wooncomplexen. Van de oude bedrijvigheid resteert voornamelijk het complex van de tegenwoordige museale scheepswerf aan de Wierselaan (circa 1949-1955).

Als gevolg van de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal en het daarvan afgetakte Lekkanaal uit de jaren dertig is er een einde gekomen aan de op de scheepvaart gerichte functie van Vreeswijk. De sluiscomplexen in de oude kern werden in respectievelijk 1960 en 1980-1981 gesloten.

In 1971 zijn Vreeswijk en Jutphaas samengevoegd tot de nieuwe gemeente Nieuwegein. De oude kern van Vreeswijk ligt excentrisch in de nieuwe gemeente en vervult daarin geen centrale rol meer.

Beschermd dorpsgezicht

Het oudste deel van Vreeswijk, gelegen tussen Koninginnenlaan en Lek is sinds 1966 rijksbeschermd dorpsgezicht. In 1984 is het gezicht uitgebreid met de ten oosten van de Oude Sluis gelegen Spuisluis. In de toelichting bij het besluit tot aanwijzing van de uitbreiding wordt een beschrijving gegeven van het ontstaan en de ontwikkeling van de nederzetting, het huidige ruimtelijke karakter en een nadere typering van de te beschermen waarden (Toelichting bij besluit van de Ministers van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en van Volkshuisvesting, Ruimtelijke

Ordering en Milieubeheer van 19 april 1984, nr. MMA/MO U 5575). Tabel 3 geeft een overzicht van monumenten in de kern van Vreeswijk.

adres	omschrijving	status
Dorpsstraat 2	villa 'De Tolgaarder'	GM
Dorpsstraat 18	voormalige Gereformeerde kerk – Noorderkerk	GM
Dorpsstraat 27	herenhuis-winkel	GM
Dorpsstraat 35	winkelpand	GM
Dorpsstraat 36	woonhuis	GM
Dorpsstraat 37	herenhuis-winkel	GM
Dorpsstraat 42-43	winkel-woonhuis	GM
Dorpsstraat 49/ Molenstraat 2	woonhuis-horeca	GM
Dorpsstraat 50	winkel-woonhuis	GM
Dorpsstraat 53	Ned. Herv.kerk	RM
Dorpsstraat 54	woonhuis	RM
Dorpsstraat 55	woonhuis-bedrijfsruimte	GM
Dorpsstraat 58	complex Sint Jan	RM
Fort Vreeswijk 1, 1a, 1b, 1c 2, 3, 4	met fortwachterswoning, munitiebergplaats en artillerieloods	RM
Frederiksoord zn	Rijkshulpschut- en spuisluis	RM
Gildenborglaan zn	begraafplaats NH gemeente Vreeswijk	GM
Koninginnenlaan 1	pastorie Barbarakerk	RM
Koninginnenlaan 3	RK Barbarakerk	RM
Koninginnenlaan 28	Villa Hoog Sandveld	RM
Koninginnensluis zn	sluiscomplex met Emmabrug	RM
Koninginnensluis 1-7	complex woningen	RM
Molenstraat 1-5	woonhuizen	GM
Oude Sluis zn	sluiscomplex met bruggen, schutsluis, spuisluis	RM
Oude Sluis 1	winkel-woonhuis	GM
Oude Sluis 2	woonhuis	GM
Oude Sluis 5	winkel-woonhuis	GM
Oude Sluis 6	winkel-woonhuis	GM
Oude Sluis 12	balkenloods	RM
Oude Sluis 13	woonhuis	RM
Oude Sluis 17	winkel-woonhuis	GM
Oude Sluis 21	voormalige school	GM
Prins Clausstraat 2-52	Christelijke School voor Schipperskinderen	RM
Prins Hendriklaan 11	dienstwoning bij school	RM
Prins Hendriklaan 11	dienstwoning bij school	RM
Raadhuisplein 8	schotbalkenloods	GM

Tabel 3. Overzicht monumenten in de kern Vreeswijk.

3.4 Jutphaas-Kerkveld

Vroege ontwikkeling

De nederzetting Jutphaas ontwikkelde zich aanvankelijk langs de ontginningsbasis van Neder- en Overeind, gevormd door de Jutphase Wetering, waarop haaks de percelen in noordzuidelijke richting werden uitgezet. De ontginning van de cope Jutphaas vond plaats in de tweede helft van de 11e eeuw. Al vóór de cope-ontginning was het gebied bewoond en moet zich een kleine kern hebben gevormd, waar een kerkje werd opgericht.⁷ Resten van een tufstenen kerk en graven, op zijn vroegst daterend in de 11e en 12e eeuw zijn op het terrein van de begraafplaats aan het Kerkveld behouden gebleven. Het bakstenen baarhuis op de begraafplaats is een restant van de middeleeuwse kerktoren van de in 1820 afgebroken kerk.

De kleine, hoger gelegen en vermoedelijk omgrachte kerkplaats werd na de ontginningsperiode via het Kerkveld gekoppeld aan de ontginningsas. Dit Kerkveld is een opmerkelijke, langgerekte rechthoekige ruimte, die aan de oost- en westzijde werd bebouwd met huizen. Zo werd een dorpsplein gevormd, kern van de kleine nederzetting. De huidige bebouwing is, enkele in kern 19e-eeuwse woningen en het uit 1907 daterende St.-Elisabethshofje daargelaten, van vrij recente datum (na 1978-1980). Voordien stonden er oude woningen, waarvan de bouws substanties soms terugging tot de late middeleeuwen.

De naam Jutphaas wordt voor het eerst vermeld in een acte uit 1165. Daarin verzoekt de bisschop van Utrecht aan keizer Frederik I (Barbarossa) om maatregelen tegen de enorme wateroverlast. Deze vermelding is opgenomen als zesde venster in de Canon van Nieuwegein (www.nieuwegein.nl).

Lintbebouwing

Langs het ontginningslint van de Nedereindseweg kwam in de loop der eeuwen een dubbelzijdige, maar zeer spaarzame lintbebouwing tot stand. Langs de zuidzijde van de Jutphase Wetering (11e eeuw) ontstond langs het tegenwoordige tracé van de Nedereindseweg vanaf het einde van de 13e eeuw een reeks van kastelen en versterkingen. Vaak ging het daarbij om woontorens die naast al bestaande boerderijen werden opgetrokken. Ze hadden niet zozeer een militaire functie maar waren veel meer een statussymbool van de succesvolle ontginners in deze streek. Evenals de boerderijen stonden de kastelen veelal op de koppen van de percelen langs de Jutphase Wetering. De meeste kastelen werden in de 15e eeuw her- of verbouwd, en uitgebreid en gemoderiseerd in de 16e en 17e eeuw. In de 19e eeuw waren de meeste kastelen/buitenplaatsen gesloopt: De Batau, Everstein, Vronestein, Rijnenburg, Huis de Geer, Zwanenburg, Stormerdijk, Wijnesteijn, Oud-Heemstede (niet te verwarren met Heemstede in Houten), Bongenaar, Lies-

⁷ Er zijn geen concrete aanwijzingen dat er voor de 12^e eeuw sprake was van een kerk, aldus de heer R. van der Mark. Topografische afbeeldingen laten een Romaans kerkje met later toegevoegde gotische transeptarmen zien. De oudste kern, het Romaanse zaalkerkje is op stilistische gronden op zijn vroegst in de 12e eeuw te dateren, toen dit gebied al was ontgonnen. Dit in tegenspraak met de gegevens afkomstig uit ARCHIS die bij AMK-terrein 924 horen.

bosch en Plettenburg.⁸ Kasteel Rijnhuizen werd in 1637 opnieuw opgebouwd met gebruikmaking van een middeleeuwse onderbouw en is samen met huis Oudegein het enige in Nieuwegein bewaard gebleven kasteel (Fafiani, Rijntjes & Van der Wiel, 2002; Giesen-Geurts & Kooiman, 1991; www.museumwarsenhoeck.nl) (figuur LK9).

Tot ver in de 19^e eeuw was het bebouwingslint van de Nedereindseweg vooral agrarisch van karakter, waarbij de boerderijen op vrij grote afstand van elkaar stonden. Verschillende boerderijen of delen daarvan zijn in het huidige dorpsgebied behouden gebleven. Sommige daarvan hebben nog bouwrestanten uit de 16e en 17e eeuw.

Nieuwe woonkern aan de vaart

Naast het Kerkveld had zich in de late middeleeuwen inmiddels een tweede woonkern ontwikkeld, en wel langs de vanaf 1122 aangelegde Vaartse Rijn, die op ruime afstand ten oosten van het Kerkveld door de ontginning werd gegraven. Het nieuwe economische zwaartepunt van de nederzetting kwam bij het veer over deze vaart en de sluis in de Jutphase Wetering te liggen. In 1306 is het veer vervangen door een vaste brug. Op bescheiden schaal ontwikkelde zich in noordelijke en zuidelijke richting een bebouwingslint langs de vaart. Zo vormde zich een pleisterplaats voor de vaart vanuit Utrecht en later Amsterdam, naar het Duitse achterland. Er vestigden zich herbergiers, ambachtslieden en winkeliers, die zich richtten op de schippers en reizigers op de Vaartse Rijn en die te land over de Nedereindseweg en de weg langs de vaart, tegenwoordig de Herenstraat. Dit was al in de vijftiende eeuw een voor wagens begaanbare weg en een belangrijke route naar de stad Utrecht.

De bebouwing langs de vaart werd opgericht op smalle diepe percelen, haaks op de middeleeuwse ontginningsstructuren van de cope-ontginning. Gaandeweg ontstond het vrij dicht bebouwde lint, zoals dat tegenwoordig nog bewaard is gebleven en dat zich vooral gedurende de 19e en 20e eeuw in noordelijke en zuidelijke richting sterk uitbreidde. De bebouwing staat deels op vrij smalle, diepe percelen en laat richting de aansluiting van de Nedereindseweg een steeds sterkere verdichting zien. De één en tweelaags panden hebben kappen haaks op of evenwijdig aan de straat. De oudste panden hebben bouwrestanten uit de 16e of 17e eeuw, maar dit is door de vaak verbouwde voorgevels niet altijd goed te zien. Er is een markante afwisseling in woonhuizen van verschillende typen, woonwinkelhuizen, horecapanden en (voormalige) bedrijfspanden. Meer naar het zuiden toe staan ook kleine villa's en middenstandswoningen uit het interbellum. Een van de opmerkelijke huizen is de hoofdonderwijzerswoning Herenstraat 50 uit 1883. De bijbehorende voormalige school staat aan de Schoolstraat. Andere belangrijke historische gebouwen langs de Herenstraat zijn onder meer de onderbouw van industriemolen van Stoomfabriek De Batavier uit 1888 en het grote fabrieksgebouw van Van Betrum Stalen Ramen uit 1948 op Herenstraat 108.

⁸ Huis de Geer, Zwanenburg en de Bongenaar hebben een 17^e eeuwse oorsprong en zijn gestichte buitenplaatsen.

Noordelijk van de aansluiting van de Nedereindseweg verrees in 1910 een nieuw raadhuis, naar een neorenaissancistisch ontwerp van architect G.A. Ebbers. De lintbebouwing van de Herenstraatweg gaat over in die van de Utrechtsestraatweg. Hier wordt het beeld sterk bepaald door het complex, dat tussen 1874 en 1939 in fasen verrees in opdracht van het RK kerkbestuur van Jutphaas en bestaat uit de imposante neogotische St.-Nicolaaskerk, de Nicolaasschool met onderwijzerswoning, het voormalige St.-Franciscusgesticht met klooster, bewaarschool en meisjesschool, een kosterwoning, een kerkhof en de pastorie. Deze verrees in 1939 naast het nadien afgebroken Huizen Zwanenburg, waarvan alleen nog de brug met toegangshek en twee ingegraven kanonslopen, die als schampalen fungeren, resteren.

Voorts bezit de Utrechtsestraatweg een zeer gevarieerde, nog deels historische lintbebouwing, met elementen uit de verschillende ontwikkelingsfasen van het gebied: boerderijen uit de prestedelijke periode, met de industriële activiteiten langs de vaart samenhangende rijen arbeiderswoningen en villa's en middenstandswoningen uit het interbellum.

Verdere ontwikkeling langs de Nedereindseweg

Vanaf vooral de vroege 20e eeuw verdichtte het nog altijd spaarzaam bebouwde lint van de Nedereindseweg tussen de brug over de vaart en het Kerkveld. Aanvankelijk beperkte zich de bebouwingsverdichting tot het eerste stukje bij de Herenstraat. Daar werd in 1819-1820 een nieuwe Hervormde kerk gebouwd, ter vervanging van het oude gebouw op het Kerkveld. Vooral tussen 1900 en 1940 verrees op de verkavelde weiden tussen de boerderijen veel middenstandswoningen en een enkele villa. Ook werden, vooral aan de noordzijde, nog wel kleine agrarische bedrijven gesticht. Ten westen van Vaartse Rijn stokte de dorpsontwikkeling door de aanwezigheid van de buitenplaats Rijnhuizen en vooral het fort Jutphaas. Dat was in 1820 aangelegd (en later uitgebreid en verbeterd) als onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, ter plaatse van het verdwenen kasteel Plettenburg.

Nieuwe ontwikkelingen

In 1921 liet Woningbouwvereniging Jutphaas een arbeiderswijkje bouwen naar ontwerp van architect K van den Berg. Deze eerste uitbreiding van Jutphaas betreft een eenvoudig tuindorp met kleine geschakelde bakstenen woningen van verschillende typen en opvallend door de siermetzelwerkdetails en de grote expressieve pannendaken. Kort na de Tweede Wereldoorlog werden ten westen van dit complex verschillende blokken geschakelde eengezinswoningen gebouwd, in een sobere traditionalistische trant. In de jaren zestig werd begonnen aan de grote nieuwbouwwijk Wijkersloot. Aanvankelijk gebeurde dit nog aan eenvoudige woonstraatjes met in lange rijen geschakelde eengezinswoningen, vlak achter het bebouwingslint van de Nedereindseweg. Rond 1967-1970 werd gebouwd aan het centrale deel van Wijkersloot. Hier verrees een modernistische buurt met hoog- en middelhoogbouw in een volledig open verkavelingstructuur, ingebed in een groene entourage met grote plantsoenen, tuinen en vijvers (Wenckebachplantsoen, Van Herwijnenplantsoen). Langs de Sluyterslaan, die deels als een soort parkway is ingericht met veel groen, bevindt zich een groot aantal stempelstructuren, samengesteld uit zich telkens herhalende ensembles met galerijflats en blokken geschakelde eengezinswoningen (circa 1962-

1966). Opvallend zijn de vier grote schijfvormige galerijflats aan het Nijpelsplantsoen uit 1969. Ook hier heeft de wijk door de vele plantsoenen een groen karakter. Tussen en langs de flanken van de hoogbouwbuurten bevinden zich buurten met alleen grondgebonden geschakelde woningen. In het stratenpatroon en de oriëntatie van de bebouwing is de historische ontginningsstructuur van het gebied nagevolgd. Op enkele locaties in de woonwijk bevinden zich gebouwen met bijzondere functies, zoals scholen, een winkelcentrum en bedrijfspanden.

In 1971 zijn Jutphaas en Vreeswijk samengevoegd tot de nieuwe gemeente Nieuwegein. De oude kern van Jutphaas ligt excentrisch in de nieuwe gemeente en vervult daarin geen centrale rol meer.

In september 2011 is het college van de gemeente Nieuwegein akkoord gegaan met het starten van de procedure voor het aanwijzen van een deel van Jutphaas als gemeentelijk beschermd dorpsgezicht. Het gaat om een deel van de lintbebouwing langs de Utrechtsestraatweg en de Herenstraat. Tabel 4 geeft een overzicht van de monumenten in de kern Jutphaas-Kerkveld.

adres	omschrijving	status
Doorslag	sluis	GM
Herenstraat 7	herenhuis	RM
Herenstraat 8	woonhuis	RM
Herenstraat 9, 9a, 9b, 9c, 9d, 9e, 9f	voormalig Raadhuis	RM
Herenstraat 10, 11	winkel-woonhuizen	RM
Herenstraat 12	woonhuis	RM
Herenstraat 14	herenhuis 'Veellust'	RM
Herenstraat 18	woonhuis-horeca	RM
Herenstraat 19	pand met trapgevel	RM
Herenstraat 37-38	pand met in- en uitzwenkende lijstgevel	RM
Herenstraat 45	herenboerderij 'Huize Nieuwenstein'	GM
Herenstraat 48	hoefsmederij	RM
Herenstraat 50	hoofdonderwijzerswoning	RM
Herenstraat 66, 67	dubbel woonhuis	GM
Herenstraat 71a	molenrestant 'De Batavier'	RM
Herenstraat 73-74	pand 'De Doorslag'	RM
Kerkstraat 38-50/Schoolstraat 2	voormalige school	GM
Kerkveld 14-19	St.-Elisabethshofje	GM
Kerkveld 56	Algemene Begraafplaats met restant kerktoren	RM
Nedereindseweg 3	Ned. Herv. Kerk	RM
Nedereindseweg 10-12	boerderij 'Veelust'	RM
Nedereindseweg 32	boerderij	GM
Nedereindseweg 112-114	voormalige pastorie	RM
Nedereindseweg 116	boerderij 'Zuilenstein'	RM

Utrechtsestraatweg 1	onderwijzerswoning	GM
Utrechtsestraatweg 4	'De Lantaern'	RM
Utrechtsestraatweg 6	kosterswoning	GM
Utrechtsestraatweg 7	St. Nicolaaskerk	RM
Utrechtsestraatweg 7	RK begraafplaats	RM
Utrechtsestraatweg bij 8	hek, gevelsteen, brugleuningen en ingegraven kanonslopen	RM
Utrechtsestraatweg 9	woonhuis 'Johanna'	RM
Utrechtsestraatweg 11-12	boerderij met schuur	RM

Tabel 4. Overzicht monumenten in de kern Jutphaas-Kerkveld.

4 Aardkundige elementen (kaartbijlage 1)

4.1 Aardkundige elementen versus aardkundige waarden

Aardkundige elementen kunnen worden gezien als onderdelen van het landschap die iets vertellen over de natuurlijke ontstaanswijze van een gebied (Brombacher & Hoogendoorn, 1997). Deze zogenaamde niet-levende natuur is het gevolg van natuurlijke processen en verschijnselen die het landschap in de loop der jaren hebben gevormd. Zo is bijvoorbeeld wind de drijvende kracht achter het ontstaan van dekzandgebieden en zijn stuwwallen ontstaan onder invloed van glaciële ijsstuwing.

Aardkundige elementen kunnen bestaan uit objecten, patronen of processen. Een object, bijvoorbeeld de bedding van een rivier, vormt samen met een restgeul en oeverwallen een aardkundig patroon: de stroomgordel. Wanneer een drijvende kracht actief vorm geeft aan een object, zoals zandverstuiving onder invloed van wind, dan is sprake van een aardkundig proces. Niet ieder aardkundig object, patroon of proces is daadwerkelijk van aardkundige waarde. Om tot een waardestelling kan gebruik worden gemaakt van een zestal criteria: intactheid, zichtbaarheid, zeldzaamheid, vervangbaarheid, educatieve en wetenschappelijke waarde. Deze criteria worden onder andere voorgedragen door de provincies Utrecht en Noord-Brabant als algemeen toepasbaar. De waardetoekenning is een zekere zin subjectief; 'expert-judgement' en volledigheid van bronmateriaal spelen een grote rol.

Ten behoeve van de cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Nieuwegein gaat het niet zozeer om aanwezige aardkundige waarden: in de context van deze rapportage zijn het de aardkundige elementen in het huidige landschap die zichtbaar en/of herkenbaar die van waarde zijn. De criteria zichtbaarheid en herkenbaarheid zijn per fysisch-geografische eenheid beoordeeld in tabel 5.

4.2 Kenmerkende aardkundige elementen

Al in vroegere tijden zijn aardkundige elementen leidend geweest in de ruimtelijke ordening van de mens. Daarom vertegenwoordigen fysisch-geografische eenheden een belevingswaarde: zij vormen de niet-levende component van het landschap. Op basis van de landschapsontwikkeling, de geomorfogenetische kaart van Zuid-Utrecht (Berendsen, 1982; schaal 1:25.000) en de paleo-geografische kaart van de Rijn-Maas delta (Berendsen & Stouthamer, 2001; schaal 1:100.000) zijn de fysisch-geografische eenheden binnen de gemeente Nieuwegein in kaart gebracht (tabel 5). De vorming van het landschap is al beschreven in § 3.1.

Niet alle aanwezige fysisch-geografische eenheden komen tot uiting in het huidige landschap. Juist de zichtbaarheid in het landschap, 'het reliëf', en herkenbaarheid, bijvoorbeeld in de vorm van verkaveling- of slootpatronen, maken de aardkundige elementen beleefbaar. Hier volgt een opsomming van de aanwezige aardkundige elementen en de mate van zichtbaarheid en/of herkenbaarheid.

Dekzandvlakte en diep gelegen stroomgordels

De dekzandvlakte is door jongere sedimenten bedekt geraakt en aan het oppervlak niet zichtbaar of herkenbaar in een topografisch patroon. Dit geldt ook voor de afzettingen van de Wiersch- en Benschopstroomgordels.

Ondiep gelegen stroomgordels

De Jutphaas- en Blokstroomgordels liggen relatief dicht aan het maaiveld. Als gevolg van reliëfinversie zijn de oeverwallen en rivierbedding als hoger gelegen gebieden zichtbaar in het buitengebied. Hier kunnen ook restgeulen waarneembaar zijn in het microreliëf (in de bebouwde kom is dit niet het geval).

Op basis van het kadastraal minuutplan uit de periode 1811-1832 (Wijmer, 2003) blijkt een duidelijk verband tussen te bestaan tussen de spreiding van ondiep gelegen stroomgordels en de grootte van het verkavelingspatroon. Algemeen genomen zijn percelen groter op de ondiep gelegen stroomgordelafzettingen, omdat deze hoger gelegen gronden minder ontwatering behoeften en er dus minder sloten zijn gegraven. Het voorkomen van restgeulen heeft geen effect op het al dan niet aanwezig zijn van sloten.

genese	Factor ontstaan van eenheid (drijvende kracht)	fysisch-geografische eenheid	zichtbaar	herkenbaar
eolisch	wind	dekzandvlakte	-	-
	rivierwater	oeverwal/rivierbedding	-	+
fluviaal	rivierwater	crevasserug	-	+
	rivierwater	verlande restgeul	-	+/-
	rivierwater	watervoerende geul	+	+
	rivierwater	kleiige kom	-	-
organogeen	grondwater	venige kom	-	-
Antropo-geen/fluviaal	rivierwater, beïnvloed door de mens	uiterwaard	+	+
	rivierwater, beïnvloed door de mens	wiel	+	+
	rivierwater, beïnvloed door de mens	overslagwaaier	-	-

Tabel 5. Overzicht fysisch-geografische eenheden met mate van zichtbaarheid en herkenbaarheid in het huidige landschap van de gemeente Nieuwegein.

Crevasserug en de Randijk

Een deel van een voormalige crevasse is herkenbaar aan de Randijk in de wijk de Doorslag. In de polder 't Klooster is dezelfde crevasse nog herkenbaar aan een kronkelende sloot. De crevasse heeft in het verleden dienst gedaan als doorvaarroute tussen IJsselstein en Houten.

Watervoerende geulen en uiterwaarden

De Lek en de Hollandse IJssel zijn de twee meest recente stroomgordels en zijn tevens tegenwoordig nog watervoerend. Na bedijking hebben deze rivieren hun natuurlijke karakter verloren. Beide stroomgordels zijn duidelijk zichtbaar in het landschap (zie verder § 5.3.6 en § 5.3.8).

Wielen

Er is een wiel aanwezig in de wijk Doorslag. Op recente luchtfoto's is het wiel herkenbaar aan een cirkelvormig water direct achter de IJsseldijk. Het is ontstaan als overstromingskolk (wiel) van de Kromme IJssel. De doorbraakkolk is na het ontstaan dichtgegroeid met moerasvegetatie. Pas recent, bij de totstandkoming van de wijk Doorslag is het wiel weer opengemaakt (zie ook § 5.3.9).

5 Historisch cultuurlandschap en prestedelijk landschap (kaartbijlagen 1 en 5).

5.1 Inleiding

De landschapstypen op de kaart, en het GIS dat erachter ligt, noemen we Histland-Nieuwegein⁹. Histland deelt landschappen in naar hun ontginnings- en bewoningsgeschiedenis, voor zover herkenbaar in het huidige landschap. In Nieuwegein gaat het om een landschappen met een ouderdom van minstens 900 jaar geleden, de periode waarin de stroken- en komontginningen tot stand kwamen. In een klein deel van Nieuwegein, het buitengebied, zijn deze historische landschappen nog te zien. In het grootste deel van Nieuwegein maakten ze na 1970 plaats voor de stad. Hier gaat het nu om 'prestelijke landschap'. Is het vroegere landschap nog herkenbaar? Het kan gaan om concreet aan te wijzen wegen, sloten, kaden of bosjes die nog aanwezig zijn in de stadswijken. Maar ook om de kenmerkende richting van straten en bebouwing als echo van de opbouw van de vroegere polders.

Bij het benoemen van historische en prestedelijke landschappen volgens de systematiek van Histland zijn meerdere aspecten van belang. Het eerste aspect is de wijze van ontginning (cope-ontginning, stroomrug-ontginning etc.) De lijnen en structuren (kaden, weteringen, verkavelingspatronen) die bij deze ontginning in het landschap zijn aangelegd zijn vaak nu nog herkenbaar. Tweede aspect is de latere gebruiksgeschiedenis en ontwikkeling van het landschap (ontwatering, kanalenaanleg, intensivering, etc.) dat ook heeft bijgedragen aan het historische landschapsbeeld. Derde aspect is het huidige landschapsbeeld. Het landschap in het buitengebied of de stad kan in sommige gevallen nog veel op de vroegere situatie lijken; soms zijn alleen enkele structuren nog zichtbaar en soms is het vroegere beeld geheel verdwenen.

In het plangebied zijn zo'n 220 deelgebiedjes ingedeeld naar historische en prestedelijke landschapstypen. De landschappen zijn in eerste instantie gekarakteriseerd naar de aard van de ontginning, en hun voorkomen op de oudste topografische kaarten in de negentiende eeuw. Die indeling is gemaakt met behulp van literatuur, historische kaarten en bodemkaarten.

Vervolgens is beoordeeld of dit landschapstype nog herkenbaar is. Dat gebeurde aan de hand van topkaarten, luchtfoto's, Streetview (Google Maps), de vogelvluchtfoto's van Bing Maps en veldwerk.

De 220 deelgebiedjes zijn gewaardeerd, waarbij vooral de herkenbaarheid een rol speelde maar ook bijzondere kenmerken (zie § 5.5). De inventarisatie van het historisch cultuurlandschap en prestedelijk landschap is afgebeeld op kaartbijlage 1, de waardering ervan op kaartbijlage 5. Een overzicht van de waarden per bestemmingsplangebied is opgenomen in bijlage 3. In het GIS-bestand staan toelichtende opmerkingen over landschappelijke bijzonderheden en over de waardering van de deelgebiedjes (bijlage 5).

⁹ Het systeem Histland is op nationaal niveau ontwikkeld door Alterra en op provinciaal en plaatselijk niveau verder uitgewerkt door Overland.

5.2 Vanouds bewoonde gebieden

5.2.1 Oude dorpskernen (situatie 1900)

Voordat de verstedelijking begon, bestond de gemeente Nieuwegein slechts voor een klein deel uit dorpskern. Op de kaart staan de kernen aangegeven van omstreeks 1900. In Jutphaas is alleen het gebied rond het Kerkveld op de kaart aangegeven. Het gebied ten oosten daarvan, dat doorgaans ook als de kern wordt aangeduid, valt onder 'Oud bewoningslint' (zie § 5.2.4, bl1) en 'Bebouwingslint langs vaart (zie § 5.2.4, bv1).

De kern van Vreeswijk ontstond vanaf de 12^e eeuw, na de aanleg van de Vaartse Rijn. Deze vaart werd gegraven in een gebied met zogenaamde strokenontginningen. De straten- en bebouwingsstructuur van de oude kern is duidelijk op de vaart gericht, maar hangt ook nog samen met de oude noord-zuidgerichte stroken, die ook bepalend waren voor de richting van de Vaart. Voor Vreeswijk is het mogelijk een onderscheid te maken tussen een 'binnendijks' en een 'buitendijks' deel. Al op oude kaarten, zoals die van Jacob van Deventer van 1563, lijkt het gebied ten zuiden van de tegenwoordige Molenstraat, ten zuiden van het tracé van de doorgaande dijk te liggen. Mogelijk was dit het gevolg van een noordwaartse verschuiving van de waterkerende dijk (zie ook § 5.3.3). Zoals vaker in het rivierengebied het geval was, werd de kerk echter niet opgegeven. Na 1562, toen buitendijks een tweede sluiskolk werd aangelegd, werd dit 'buitendijkse' deel van de kern nog uitgebreid. Lang vormde de oude kern een soort bebouwde kaap in het uiterwaardengebied, die echter door de bebouwing in de uiterwaarden in de wijk Lekboulevard minder uitgesproken is geworden.

Variant 1 Goed herkenbaar (bd1)

Voor alle oude kernen geldt dat de oude structuur van straten en huispercelen vrij goed in tact is gebleven. Hoewel enkele huizen zijn vervangen en soms ook een straat kan zijn verlegd, is de vroegere sfeer nog goed te proeven.

Variant 2 Enigszins herkenbaar (bd2)

In deze variant zijn straten verlegd en huizen vervangen. Er zijn echter nog belangrijke historisch-landschappelijke kwaliteiten, zoals zichtbare nabijheid van oudste kern, water, dijken of fort.

5.2.2 Oud bewoningslint

Het grootste deel van deze eenheid wordt ingenomen door het bewoningslint van Jutphaas.

De cope-ontginning Jutphaas werd in de tweede helft van de 11^e eeuw ontgonnen vanuit een centrale ontginningsas, de Jutphase wetering met daarlangs de Overeindseweg en Nedereindseweg, waar een bewoningslint met boerderijen langs ontstond (zie § 5.3.3). Dit bewoningslint werd ook de vestigingsplaats van kastelen van de leenmannen van de bisschop (13^e en 14^e eeuw) en van ridderhofsteden (16^e – 18^e eeuw) die hier een versterkt huis hadden, om zo zitting te kunnen hebben in de Ridderschap (zie ook § 3.2.3).

Daarnaast lagen er vóór de verstedelijking ook korte linten langs een klein deel van de Randdijk en de Wiersdijk of Wierssteeg. De omgeving van de Wierssteeg was waarschijnlijk al bewoond voordat de omliggende strokenontginningen tot stand kwamen. Hier lag ook de Zandveldsche Wetering, een oude restgeul van de rivier. Ook de Randdijk lag langs een stroom, de oude riviertje de Gein. De Randdijk was, afgaande op 19^e-eeuwse kaarten, onbewoond.

Historisch beeld

Het bewoningslint van Jutphaas bestond uit een weg met aan de noordzijde de wetering en aan de zuidzijde mogelijk een smalle sloot. Langs de weg lagen boerderij-erven met daarbij boomgaarden, die zich verder van de weg uitstrekten. De percelen stonden niet recht op, maar in een hoek op de weg. Ook veel boerderijen vertoonden deze hoek ten opzichte van de weg. De weg was beplant met bomen. De laanbeplanting, de hoogstamboomgaarden en het groen op de boerderij-erven gaven het geheel een kleinschalig en plaatselijk een besloten karakter. Waar dit opgaande groen het zicht niet belemmerde waren doorzichten mogelijk naar de uitgestrekte polder.

In de negentiende eeuw waren plaatselijk nog resten te zien van de vroegere kastelen en ridderhofsteden. Mogelijk in de vorm van omgrachte percelen of bouwrestanten in boerderijen.

In het gebied Kerkveld/Herenstraat was het lint verdicht. Hier lagen de boerderij-erven relatief dicht bij elkaar en stonden er ook burgerwoningen langs de weg.

Op het smalle strookje tussen Zandveldsche Wetering en Wierssteeg lagen onregelmatige percelen met boomgaarden en stonden woningen en boerderijen. Er was een groot contrast met de omliggende strak verkavelde strokenontginningen.

De Randdijk was nog onbebouwde kade met wetering. Pas in het begin van de 20^e eeuw verscheen er bewoning, dicht bij de plek waar de Doorslag de Randdijk doorkruiste.

Variant 1 Goed zichtbaar (code bl1)

Tegenwoordig beeld van west naar oost

Westelijk van het Merwedekanaal is het lint nu zowel aan de noord- als aan de zuidzijde omgeven door nieuwe woonwijken. Het lint zelf is echter nog gaaf, en heeft zijn dorpse karakter weten te behouden. De kenmerkende hoek tussen percelen en bebouwing enerzijds en de Nedereindseweg anderzijds is plaatselijk nog zichtbaar. Er zijn nog oude boerderijen en huizen en de oude erfstructuren zijn nog goed herkenbaar in de vorm van het groen en het water dat de erven omgeeft. Hier en daar liggen nog kleine graslanden nu in gebruik bij kleinvee, gazon of speelweide. Enkele erven komen mogelijk voort uit omgrachte kastelen of ridderhofsteden. Enkele van dergelijke erven worden als historische buitenplaats beschouwd (zie § 5.3.7), maar ook hierbuiten kan het lint een parkachtig karakter hebben. Het landschap is waarschijnlijk lommerrijker dan vroeger, doordat er meer bosjes zijn opgekomen, die bovendien minder worden gehakt dan vroeger. Hoewel het lint als goed herkenbaar is beoordeeld, is de zichtbaarheid als dé historische hoofdstructuur van Jutphaas niet overal meer aanwezig. Het lint valt visueel plaatselijk weg tegen de grotere infrastructuur die de Nedereindseweg kruist. Niet overal is de laanbeplanting met essen meer aanwezig.

In de wijk Plettenburg is het lengtekarakter van het lint niet meer zichtbaar. Het lint is hier onderbroken door het Amsterdam-Rijnkanaal (zonder brug), Vaartse Rijn, de Plettenburgerbaan en Fort Jutphaas. Tussen de Plettenburgerbaan (zonder tunnel) en het Amsterdam-Rijnkanaal is nog sprake van een weliswaar kort, maar goed zichtbaar lint. De kenmerkende hoek van percelen en boerderijen, de beplanting op de weg en de graslandjes tussen de bebouwing zijn ook hier aanwezig.

Ten oosten van het Amsterdam-Rijnkanaal is het bewoningslint nog altijd bijzonder gaaf en heeft het een landelijk karakter. Het lint wordt nog omgeven door open polder en de bebouwingsconcentratie is nog ongeveer gelijk gebleven. Er is nog altijd een hoger gelegen kade met een smalle weg en laanbeplanting, met aan de noordkant de smalle wetering. Het landschap is nog kleinschalig, maar de meeste kleine hoogstamboomgaardjes zijn verdwenen, waardoor nu ook aan de noordzijde zicht op de polder mogelijk is.

Langs de Wiersdijk ligt nog altijd een afwijkend stadslandschapje met oudere bebouwing, waaronder een boerderij en arbeiderswoningen. Achter de erven ligt nog het laatste restant van de oude Zandveldsche Wetering (die elders is verdwenen). Daar waar de Randdijk op De Doorslag aansluit, is de prestedelijke structuur in de vorm van oudere huizen en erven gericht op de randdijk te herkennen.

Variant 2 Enigszins zichtbaar, (bl2)

In een deel van het bewoningslint van Jutphaas is de oude structuur minder zichtbaar geworden doordat nieuw is gebouwd, sloten of perceelsgrenzen zijn verdwenen. Er is echter in bebouwing of stratenpatroon nog wel een oriëntatie op de oude ontginningsas blijven bestaan.

Verder hoort bij deze eenheid een minder goed zichtbaar deel van het bovengenoemde gebied tussen Wiersdijk en Zandveldsche Wetering. Enkele waterpartijen die hier in de wijk liggen, liggen op de plaats van de vroegere Zandveldsche Wetering.

Variant 3 Niet of nauwelijks zichtbaar, (bl3)

Deze variant geldt voor de zuidkant van de Nedereindseweg tussen de A.C. Verhoeflaan en het Kerkveld. De woningen zijn meer als op zichzelf staand wijkje georganiseerd dan dat ze op de weg zijn georiënteerd.

5.2.3 Oud bewoningslint aan Lekdijk

Aan weerszijden van de kern van Vreeswijk lag aan de Lekdijk een strook met enkele boerderijen. Waarschijnlijk is dit niet de oudste ontginningsbasis van het gebied. Het is aannemelijk dat de basis dichter bij de Lek lag (zie § 5.3.3) of dat de dijk is teruggelegd. Omdat deze gebeurtenis zich vele eeuwen geleden moet hebben voltrokken, kunnen we toch spreken van een oud bewoningslint.

Historisch beeld

Langs de Lekdijk lag een lint met slechts enkele boerderijen die met afritten vanaf de dijk bereikbaar waren. Het landschap was kleinschalig met kleinere graslanden, soms een klein tuin- of akkerlandje en boomgaardjes. Op de erven was wat opgaande begroeiing, maar tussen de erven door (en over de boomgaardjes heen) was ruimte genoeg om ver de polder in te kijken, waar het landschap opener en grootschaliger

was. De percelen stonden niet loodrecht op-, maar maakten een hoek met de lekdijk. Ook de richting van de boerderijen vertoonden deze hoek.

Variant 2 Enigszins zichtbaar (bl2)

Direct aan de westkant van het Merwedekanaal betreft deze eenheid één boerderij. Door nieuwe woonwijken, beplanting en bestrating bestaat de relatie met zowel de achterliggende polder als met de rivier niet meer, maar doordat het oude boerderijgebouw nog bestaat, is dit een fraaie verwijzing naar prestedelijk Nieuwegein. De boerderij heeft ook nog de karakteristieke hoek met de Lekdijk. Oostelijk van fort Vreeswijk is het landschap veranderd met nieuwe gebouwen en bos. Er is echter nog wel sprake van oriëntatie op de dijk.

Variant 3 Niet of nauwelijks zichtbaar (bl3)

De wijk rond de straat Benedenmonde is als een op zichzelf staand wijkje georganiseerd. Vanuit de wijk is de dijk nauwelijks zichtbaar. De oude situatie is niet meer herkenbaar.

5.2.4 Bebouwingslint langs vaart (ouder dan 1960)

Langs de vaarten en kanalen in Nieuwegein ontstond bedrijvigheid en een daarmee samenhangend bebouwingslint. Op de kaart staan het lint aangegeven zoals het omstreeks 1960 bestond. Het begon bij Jutphaas aan de Vaartse Rijn, waar in 1306 het veer werd vervangen door een brug. Vanaf dat moment kon zich bedrijvigheid gaan vestigen, die zich richtte op de passerende schippers en reizigers (zie § 3.4). Het economisch zwaartepunt van het dorp Jutphaas zou zich vanaf de 17 eeuw hierheen verplaatsen. Het lint groeide uit ten noorden en zuiden van deze kern. Ook verder zuidelijk, waar de Doorslag zich van het Merwedekanaal afsplitst, ontstond bedrijvigheid, die al op 19^e-eeuwse kaarten is te zien in de vorm van onder andere een brug, een tol, een oliemolen en een stoomollemolen. Er zullen vast ook herbergen en werkplaatsen hebben gelegen. Verder oostelijk, waar de Schalkwijkse Wetering zich van het Merwedekanaal afsplitste, ontstond bedrijvigheid vanaf omstreeks 1930. Hier werden enkele havens aangelegd.

Ook vanuit de kern Vreeswijk breidde de bebouwing zich uit langs de vaarten. De bebouwing van vóór 1900, die uiteraard ook op de vaart was georiënteerd, rekenen we tot de oude kern. Maar na 1900 schoof de bebouwing langs de Vaartse Rijn en het Merwedekanaal geleidelijk op naar het noorden. Het waren woningen, werven, werkplaatsen en fabrieken en enkele insteekhavens. De gebouwen waren georiënteerd op het water. Ook het stratenpatroon (met straten loodrecht op het water of er langs) was op de kanalen georiënteerd.

Opvallend in Vreeswijk is dat zich soms ook elementen uit de ontginningstijd in het landschap manifesteren, zoals de richting van de vroegere stroken. Dat komt doordat het Merwedekanaal en de Vaartse Rijn (het deel dat nu bij Vreeswijk ligt) dezelfde richting had als de oude strokenverkeveling.

Ook verder weg van de kernen Jutphaas en Vreeswijk ontstond bebouwing langs de vaarten. Vanuit Utrecht lag een langgerekt industrieelint langs de Vaartse Rijn, waarvan het zuidelijk deel zich uitstrekte tot ten zuiden van de A12. De bebouwing is veranderd, maar een deel van de vroegere haven ligt er nog.

Waar de Doorslag uitmondt in de IJssel lag een bebouwingstrook. Hier ligt het monument Oudervreugd. Ten noorden daarvan ontstond omstreeks 1960 een bedrijventerreintje. Aan de zuidkant van de IJssel werd omstreeks 1930 een gasfabriek en een watertoren gebouwd. Tenslotte wordt ook het Waterwinstation ir. Cornelis Biemond aan het Lekkanaal tot deze eenheid gerekend. Hier werd water gewonnen uit het Lekkanaal en vervolgens via buizen naar de Amsterdamse Waterleidingduinen gepompt. Het complex gebouwd in de jaren '50 en uitgebreid in de jaren '60.

Variant 1 Goed herkenbaar (bv1)

In de goed herkenbare gebieden is de op het water gerichte structuur nog duidelijk aanwezig. Soms zijn er nog werkplaatsen, insteekhavens, historische gebouwen of fabrieken. Uit de vroegere kleinschalige bedrijvigheid kan grootschalige bedrijvigheid zijn voortgekomen. Soms zijn werkplaatsen omgevormd tot woonhuis. In enkele gevallen, zoals het gebied tussen Wierselaan en Vaartse Rijn, verrijst volkomen nieuwe bebouwing. maar de gebouwen zijn nog duidelijk op het water gericht, de levensader waarlangs het lint ooit ontstond.

Variant 2 Enigszins herkenbaar (bv2)

In deze gebieden zijn stratenpatroon of gebouwen minder duidelijk meer op het water gericht. Er is geen bedrijvigheid meer gericht op het water.

Variant 3 Niet of nauwelijks herkenbaar (bv3)

In deze gebieden zijn gebouwen en straten in het geheel niet meer op het water gericht. Er is geen bedrijvigheid meer gericht op het water.

5.2.5 Prestedelijk erf (situatie 1960)

Binnen de stedelijke structuur van Nieuwegein, zowel in de groengebieden als in de bebouwde gebieden, zijn nog de erven te herkennen van de vroegere boerderijen. De meeste van deze oude erven liggen binnen de genoemde bebouwinglinten, waarbinnen ze niet afzonderlijk zijn onderscheiden. Maar ook langs andere kaden en wegen lagen boerderijen, die echter te ver van elkaar af stonden om een bebouwinglint te kunnen vormen. Waar de erven nog herkenbaar zijn als afzonderlijk perceel staan ze op de kaart.

Variant 1 Prestedelijk erf, nu groengebied, goed herkenbaar (ge1)

Het perceel is gelegen in groen- of recreatiegebied en nog goed zichtbaar door sloten die het perceel omgeven, nog herkenbaar agrarische gebouwen, erfbeplanting en de duidelijke oriëntatie op de kade, de weg of de wetering.

Variant 2 Prestedelijk erf, nu groengebied, enigszins herkenbaar (ge2)

Het perceel is nog zichtbaar, maar meerdere van de bovengenoemde aspecten ontbreken.

Variant 3 Prestedelijk erf, nu bebouwd, goed herkenbaar (be1)

Als variant 1, nu bebouwd

Variant 4 Prestedelijk erf, nu bebouwd, enigszins herkenbaar (be2)

Als variant 2, nu bebouwd

5.3 Vanouds landelijke gebieden

5.3.1 Ontginningstypen

De historische landschappen van Nieuwegein kunnen worden getypeerd naar hun ontginningwijze in de middeleeuwen: stroomrug- stroken- en cope-ontginningen. Globaal is te stellen dat stroomrugontginningen de oudste, minst geplande en minst regelmatige zijn. Al in de prehistorie waren in het rivierengebied de hoge en droge stroomruggen bewoond. In de middeleeuwen werden ook de omliggende gebieden ontgonnen, met lager gelegen gronden, die vaak natter en zwaarder waren. Aan de rechte lijnen van de perceelsgrenzen en slotenpatronen is te zien dat deze ontginningen systematisch ter hand moeten zijn genomen. De strookvorm van de percelen duidt op een intensieve ontwatering met veel evenwijdige sloten, en dus op van oorsprong natte omstandigheden. Om iets meer diepgang aan het historische (prestedelijke) landschap van Nieuwegein te geven, zijn deze gebieden verder onderverdeeld in stroken- en cope-ontginningen.

Van de strokenontginningen nemen we aan dat ze min of meer gepland, maar lokaal georganiseerd zijn. De cope-ontginningen hebben ook een strokenkarakter, maar zowel uit hun voorkomen als uit de bronnen, weten we dat ze nog systematischer ter hand zijn genomen. Ze werden van bovenaf georganiseerd, door de bisschop van Utrecht. Er ontstonden zeer regelmatige ontginningsblokken, met een strokenverkaveling waarvan de middeleeuwse standaardmaten nog op kaarten zijn af te lezen. Bij deze onderverdeling past de aantekening dat de indeling arbitrair kan zijn. Sommige komontginningen waren ook zeer regelmatig van aard, terwijl binnen de omgrenzingen van de copes ook onregelmatige percelen aanwezig waren. Andere nuancerings op deze indeling staan in het onderstaande.

5.3.2 Stroomrugontginningen

Stroomrugontginningen zijn de oudst bewoonde delen van Nieuwegein. Op hoog opgeslibde oevers van de rivier vestigden zich al mensen in de prehistorie. De lichte kleigronden waren goed ontwaterd en gemakkelijk bewerkbaar. Bij extreem hoogwater van de rivier stond er slechts enkele decimeters water op de stroomruggen. Door een terp aan te leggen konden de bewoners zich vrijwaren van wateroverlast. De eerste akkers, wegen en sloten voegden zich naar de natuurlijke gesteldheid (waterlopen, hoogteligging) en waren daarom meestal onregelmatig van aard. Latere ontginningen waren iets planmatiger en leverden regelmatige blokken op. In de gemeente lagen meerdere stroomruggen. Sommigen hoorden tot reeds lang door de rivier verlaten systemen. Daardoor lagen in historische tijd ook verder van de Lek en de IJssel bewoonde plekken met stroomrugontginningen. Later werden deze veelal opgenomen in de grotere stroken- of cope-ontginningen. Soms bleven ze herkenbaar door een afwijkende perceelsstructuur binnen deze cope-ontginningen (zie § 5.3.6). Langs de Lek ontbreken stroomrugontginningen. Mogelijk heeft er op de smalle oeverwal een zone met stroomrugontginningen bestaan, die door een noordwaartse verschuiving van de rivier(dijk) is opgeruimd (zie ook § 5.3.3).

In Nieuwegein zijn om deze redenen alleen in het zuidoosten, in de directe omgeving van de Kromme IJssel, stroomrugontginningen als landschapstype onderscheiden. In dit gebied lag waarschijnlijk Fresdore, het vroege Vreeswijk¹⁰.

¹⁰ Het gebied met stroomruggronden strekte zich uit tot Wiers, ook een vroege nederzetting. Omdat hier een meer systematisch verkaveld strokenpatroon ligt, is dit tot de komontginningen gerekend. Wel bleef er langs de vroegere Zand-

Variant 1 Stroomrugontginning, nu buitengebied, goed herkenbaar (as1)

Tot deze eenheid hoort het gebied in de binnenbocht van de Kromme IJssel, dat van de gemeente IJsselstein is afgesneden door de A2 en nu bij Nieuwegein hoort. Het gebied hoorde ooit tot de uiterwaarden van de IJssel, maar is na de afdamming in 1285 binnendijs geworden. Van het landschap rest nog slechts een snipper, maar het oude karakter is nog herkenbaar. Het gebied is nog in agrarisch gebruik en de percelen zijn nog steeds onregelmatig van vorm. Door de ligging in de binnenbocht is er nog een relatie met de nabije Kromme IJssel. Bij de vroegere boerderij Hooge Land staan nu twee woonhuizen.

Variant 2 Stroomrugontginning, nu groengebied, goed herkenbaar (gs1)

Meer zuidelijk zijn de stroomruggronden ingericht als groengebied. Een groot deel van de vroegere percelen is bebost. Daardoor is de kenmerkende vorm van de verlandde Kromme IJssel, de laagte die dit gebied omgeeft - en die we kunnen beschouwen als een bijzonder aardkundig en historisch fenomeen - helaas niet meer goed zichtbaar. De percelering en de slotenstructuur komt echter nog overeen. De open plek in het bos heeft nog grofweg de omtrekken van een vroegere onregelmatig gevormde akker. Hierin zijn enkele poelen gegraven.

Tot deze eenheid hoort ook een klein groengebiedje aan de Randdijk. De slotenstructuur bestaat nog en er ligt nog een perceel met oud bos dat al in de 19^e eeuw bestond.

Variant 3 Stroomrugontginning, nu groengebied, enigszins herkenbaar (gs2)

De sportvelden in het zuiden van het Park Oudegein lijken komen wat betreft hun richting nog overeen met de noord-zuidgerichte blokvormige percelen die hier voor de verstedelijking nog lagen. Ook noordelijk in het park is de noordzuidrichting nog in de groenaanleg te herkennen.

Variant 4 Stroomrugontginning, nu groengebied, niet of nauwelijks herkenbaar (gs3)

In deze variant heeft het oude landschap vrijwel volkomen plaatsgemaakt voor een nieuwe groeninrichting.

Variant 5 Stroomrugontginning, nu bebouwd, niet of nauwelijks herkenbaar (bs3)

In de bebouwde gebieden van Nieuwegein is de structuur van de oude stroomrugontginningen geheel overschreven door nieuwe wijkaanleg.

5.3.3 Strokenontginningen

Vanaf de vanouds bewoonde gebieden, werden in de middeleeuwen de lagere en nattere delen van het rivierkleigebied ontgonnen. Dit gebeurde vanaf de Lekoever, maar ook vanuit andere bewoonde gebieden, zoals de Wiers (zie § 5.3.5). De duidelijke strokenstructuur verraadt een gepland karakter. Vanwege de grondsoort (klei, die van oorsprong vrij nat moet zijn geweest) en de uitgesproken strokenstructuur heeft dit gebied kenmerken van komontginningen. Helemaal juist is deze typering echter niet.

veldsche Wetering een smalle strook met een minder regelmatige verkaveling bestaan, die is ingedeeld als weg en kadestructuur (zie code 5.3.4)

Anders dan in de grote kommen elders in het rivierengebied waren de percelen wisselend van breedte en hadden niet altijd geen vaste lengte. Waarschijnlijk was de ontginning weliswaar gepland, maar lokaal georganiseerd.

Niet overal bestond de grond bovendien uit de zware, natte klei die typisch is voor kommen. Plaatselijk was de rivierklei lichter, hoger gelegen en droger. Veel van de percelen, zo zien we op historische kaarten, waren vanouds dan ook in gebruik als akker, een vorm van landgebruik die bij de stroomruggen hoort. Een ander belangrijk verschil met komontginningen is het tijdstip van ontginning. Van de komontginningen wordt doorgaans aangenomen dat ze van ná de bedijking stammen, zoals ook Fafianie (2002) dat stelt voor Nieuwegein. Op historische kaarten is echter af te lezen dat de Lekdijk jonger moet zijn dan de ontginningen. De dijk lijkt boven op de oudere strokenstructuur gelegd.

figuur #. De Bossenwaard omstreeks 1850. De doorlopende perceels- en slotenstructuur doet vermoeden dat de Lekdijk jonger is dan deze structuur. Dat betekent dat de ontginningsbasis zuidelijker dan de Lekdijk moet hebben gelegen.

De Lekdijk moet dus in een bestaand ontgonnen landschap zijn opgeworpen. Een verklaring kan zijn dat ooit verder zuidelijk een oudere dijk heeft gelegen, die door een verschuiving van de Lek is ondermijnd. De huidige Lekdijk zou dan een zogenaamde inlaagdijk zijn, die meer noordelijk opnieuw is aangelegd. Een andere optie, waar ook Dekker (1983) en van Bommel (2009) toe neigen, is dat de ontginning plaats vond vóór de komst van de sluitende dijken. Mogelijk lag de basis voor de ontginning iets ten zuiden van de Lekdijk, waar mogelijk ook een lage kade lag. Die is verlaten en mogelijk ook opgeruimd door een (kleine) noordwaartse verschuiving van de rivier. Bij de totstandkoming van een sluitende noordelijke bedijking van de Lek (die meestal op 1122 wordt gesteld¹¹) werd het dijklichaam ter hoogte van Vreeswijk verder van de stroom gelegd. We gaan er daarom van uit dat de ontginning ouder moet zijn dan 1122 en dat we deze niet als komontginning kunnen betitelen. Vandaar de wat minder specifieke term 'strokenontginning'.

Veelal wordt gesteld dat de Lekoever de basis van deze ontginningen was, maar ook oudere bewoonde gebieden, wegen of wateren (zoals Zandveldsche Wetering, Wierssteeg, Tiendkade en Kerkweg) kunnen als basis voor de strokenontginning hebben gediend. Na de ontginning bleven deze kaden en waterlopen tot aan de verstedelijking belangrijke dragers van de landschapsstructuur. Ze stonden loodrecht of in een hoek op de noord-zuidgerichte polderpercelen. Ook in hun bochtige karakter vormden ze een contrast met de rechte stroken van de polders.

Hoe verder noordelijk hoe regelmatig het strokenpatroon van de strokenontginningen is op negentiende-eeuwse kaarten. Blijkbaar gingen de ontginners hier planmatiger te werk. Maar het is ook mogelijk dat hier, verder van de bewoonde wereld, in de periode na de ontginning minder sprake was van versnippering van percelen door vererving, en intensief gebruik. Ook het gebied ten oosten van het Lekkanaal (nu Polder De Wiers) was zeer regelmatig van opzet. Dat uitte zich in zowel de rechte strookpercelen als in de kades en weteringen loodrecht op deze stroken. Voor meer uitleg over de ontginning verwijzen we naar Fafianie (2002) en Dekker (1983).

Historisch beeld

¹¹ 1122 de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede

De strokenontginningen bestonden in de negentiende eeuw uit strookvormige percelen die als akker, grasland of boomgaard in gebruik waren. Vrij veel percelen waren met bos beplant, vaak in de vorm van griend (hakhout en snijhout van wilg en es) of als hakhout van els. In het zuiden was er een duidelijke relatie met de Lekdijk. De sloten liepen in rechte lijnen door tot aan de dijk, de bebouwde kom van Vreeswijk of het Fort bij Vreeswijk. Dicht bij de boerderijen aan de lekdijk lagen vrij veel boomgaarden. In het noorden was het landschap uitgestrekter: de stroken waren langer en strekten zich vanaf de wegen naar het noorden meer dan een kilometer uit. De strokenontginningen waren nagenoeg onbewoond. De bijbehorende boerderijen stonden bij het buiten van Huis De Wiers, langs de Wiersesteeg (nu eenheid gp1), in Vreeswijk of aan de Lekdijk. Verder noordelijk was er wat bebouwing langs de Schalkwijkse Wetering. In het oosten (nu net ten oosten van het Lekkanaal) lag midden in de polder buitenplaats Het Haagjen (op de kaart als eenheid gb2, zie § 5.3.7).

Variante 1 Strokenontginning, nu buitengebied, goed herkenbaar (ak1)

Alleen ten oosten van het Lekkanaal zijn de strokenontginningen onbebouwd gebleven. De uitgestrektheid van de polder is hier aangetast, doordat die wordt doorsneden door de A27 en doordat het gebied ten noorden van de Achterweg op dit moment wordt omgevormd tot bedrijventerrein. Ten zuiden van de Achterweg is de richting en vorm van de stroken nog goed herkenbaar en ook de relatie met de Lekdijk is goed zichtbaar. De richting wordt bovendien geaccentueerd door greppels en ruggen in de lengterichting van de percelen. De buitenplaats het Haagjen is verdwenen, maar het vroegere perceel (waarschijnlijk met gracht) is nog herkenbaar. Nu staat er een boerderij. Nog steeds worden de graslanden afgewisseld met boomgaarden. Direct ten oosten van de A27 ligt een hoogstamboomgaard. Er is iets meer bebouwing gekomen ten opzichte van de situatie in de 19^e eeuw. Ten oosten van de A27 zijn tunnelkassen verschenen. Dit gebied is van belang als onderdeel van een grote open ruimte die zich van de A27 uitstrekt tot aan Wijk bij Duurstede.

Variante 2 Strokenontginning, nu groengebied, goed herkenbaar (gk1)

Een deel van de Oude Geinsche Polder is in de jaren '80 omgevormd tot het Park Oudegein. In een deel van dit park zijn tussen het groen de oude polderstroken en -sloten nog goed herkenbaar. Ook enkele perceelsgewijze bossen zijn in hun vroegere omtrek bewaard gebleven. De graslanden zijn deels bebost geraakt met meer spontaan bos en struweel. Hier en daar staat langs een sloot nog een oude knotwilg. Een deel van het gebied is waterrijker geworden (met water en plas-dras door waterstandsverhoging of maaienveldverlaging), maar ook in dit gebied is de oude strokenstructuur zichtbaar. In de stad vormt dit deel van een park een fraaie herinnering aan de polder waaruit de stad is verrezen. Op dit moment is er veel bosopslag waardoor de oude structuur onzichtbaar dreigt te worden.

Variante 3 Strokenontginning, nu groengebied, enigszins herkenbaar (gk2)

Westelijk van het Lekkanaal liggen groenvoorzieningen, sportvelden en volkstuinten waarin de richting van de vroegere stroken nog herkenbaar is. In al deze gebiedjes liggen waterlopen die voortkomen uit vroegere polderstroken. Veel van de bosjes bestaan uit weilanden die bebost zijn geraakt, en waarin nog greppels of sloten zichtbaar lijken te zijn. Tot deze eenheid wordt ook het gebied tussen het industrieterrein Het Klooster (in aanleg) en het Lekkanaal gerekend. Dit kan niet meer als agrarisch gebied worden gerekend, maar het is ook geen groengebied. Het patroon is hier nog herkenbaar, maar de uitgestrektheid van het

polderlandschap verdwijnt op dit moment. Mogelijk komt hier in de toekomst een uitbreiding van het Lekkanaal.

Variant 4 Strokenontginning, nu groengebied, niet of nauwelijks herkenbaar (gk3)

In deze variant heeft het oude polderlandschap vrijwel volkomen plaatsgemaakt voor een nieuwe inrichting. De oude noord-zuidrichting is niet meer herkenbaar. Vaak is door vergraving nieuw reliëf aangebracht. In veel gevallen is de bodem opgehoogd met zand waardoor in het groen geen kans meer is om nog resten van sloten of greppels aan te treffen.

Variant 5 Strokenontginning, nu bebouwd, enigszins herkenbaar (bk2)

Tegenwoordig beeld

Deze eenheid betreft grote delen van de wijken Fokkesteege en Vreeswijk-Noord en Zandveld. In de richting van de straten is de richting van de vroegere stroken en sloten goed herkenbaar. Sommige sloten komen nog overeen met de vroegere poldersloten, die soms ook nog een grote lengte hebben, net als de poldersloten vroeger.

Variant 6 Strokenontginning, nu bebouwd, niet of nauwelijks herkenbaar (bk3)

Tegenwoordig beeld

In deze eenheid komt de richting van de vroegere stroken niet meer overeen, of heeft de huidige bebouwing een dermate grote schaal, dat die niet meer herinnert aan de oude strokenontginning. Ook de bedrijventerreinen ten oosten van het Lekkanaal, die nu worden ontwikkeld, vallen onder deze eenheid.

5.3.4 Cope-ontginningen

Cope-ontginningen zijn een vorm van de bovengenoemde strokenontginningen, maar ze zijn op meer systematische wijze tot stand gekomen. Het betreft de uitgestrekte gebieden tussen de stad Utrecht en de Lek die in het begin van de elfde eeuw nog niet waren ontgonnen. Ook hier bestond de bodem uit natte en vaak zware kleigronden. Hier en daar lag veen. Er lagen enkele hogere ruggen, afgezet door voorgangers van de Lek, met enkele bewoningskernen waaronder het gehucht Galen. Deze gebieden werden onder gezag van de bisschop van Utrecht in cultuur gebracht. De afspraken tussen landsheer en kolonisten werden vastgelegd in een zogenaamde cope, een contract tussen landsheer en kolonisten. Vaak werden daarbij vaste maten voor grootte van de hoeven aangehouden. Het gebied werd afgepaald door kaden en waterlopen.

Omstreeks 1060 werd onder bisschop Willem I Galecop ontgonnen. Centraal in dit gebied werd van noord naar zuid een wetering gegraven, met daarlangs een kade, de huidige Galecopperdijk. Dit werd de ontginningsbasis van de cope. Vanaf deze wetering werden naar beiden kanten lange rechte sloten gegraven tot aan de achterkades, om zo het gebied te ontwateren. De sloten verdeelden het gebied in lange strookvormige percelen. Langs de ontginningsbasis werden de boerderijen gebouwd.

Later die eeuw volgde de grote cope-ontginning Jutphaas in het overgebleven gebied tussen Galecop en de stroomrug- en strokenontginningen langs de Lek. Jutphaas is grotendeels opgebouwd volgens de standaardmaten van cope-ontginningen, maar moest ook tussen andere, al bestaande ontginningen en waterlopen worden ingepast. Om die reden kreeg de ontginning de vorm van een parallellogram en kwa-

men de percelen en sloten in een hoek te staan ten opzichte van de oost-westgerichte ontginningsas, nu de Overeindse- en Nedereindseweg. Om deze reden lagen er binnen deze cope ook gebieden met een afwijkende parcelering (zie § 5.3.6).

Weer enkele tientallen jaren later, in het begin van de 12^e eeuw, werd het gebied Raven ontgonnen, een nog niet in cultuur gebracht restgebied, dat lag ingeklemd tussen eerdere ontginningen. Een deel ervan ligt nu in de gemeente Nieuwegein (het noordelijk deel van bedrijventerrein De Liesbosch). De Ravensche Wetering (nu Ravenswade) was de zuidelijke achtergrens van deze ontginning. De ontginning ging gelijk op met het graven van de Vaartse Rijn. Dit deel van de Vaartse Rijn ligt nu in de gemeente Utrecht. In deze periode werd ook het gebied Wierseveld – Klein Vuylcop ontgonnen. Het riviertje De Hoon werd rechtgetrokken tot wetering met kade (Vuylcopsedijk) die diende als ontginningsbasis. De huidige tiendweg, exact op de standaardlengte van 1250 meter, werd de achtergrens. Tot recent –het gebied wordt nu tot bedrijventerrein ontwikkeld- was hier nog de standaardkavelbreedte van 110 meter (30 roeden) duidelijk herkenbaar. Later werd dwars door deze ontginning de Schalkwijkse wetering gegraven.

Voor meer uitleg over de ontginning verwijzen we naar Fafanie (2002) en Dekker (1983).

Historisch beeld

In de 19^e eeuw hadden de ontginningen Galecop, Jutphaas, Raven en Vuylcop nog duidelijk de copestructuur. Galecop was, voor zover gelegen binnen de huidige gemeente Nieuwegein, een schaars bewoond poldergebied. Langs de Galecopsche Dijk stonden maar enkele boerderijen. Van een echt bebouwingslint was geen sprake. Fruitteelt bestond er niet, waarschijnlijk was de grond daarvoor te zwaar en te nat. De graslanden werden afgewisseld met bospercelen, net als in de strokenontginningen vaak in de vorm van griend (hakhout en snijhout van wilg en es) of als hakhout van els. In het zuiden kwamen twee omgrachte boerderijen voor: 'Vee en Bouwlust' en de 'Blokhoeve'. Deze voornamere boerderijen lagen op hogere gronden (oude stroomruggen) die al voor de ontginning bewoond waren (zie § 5.3.6).

In de 19e eeuw had de ontginning Jutphaas nog zijn middeleeuwse afmetingen. Op historische kaarten is te zien dat in het zuiden was afgeweken van de standaardmaten en dat een rechte achterkade ontbrak. Hier moesten de ontginners aansluiten op bestaande wateren en ontginningen (zie onder andere Fafanie, 2002). Langs de ontginningsbasis (met Overeindseweg en Nedereindseweg) was een bewoningslint ontstaan, dat als apart landschapstype is onderscheiden (zie § 5.2.2).

Het poldergebied had een duidelijke indeling in regelmatige noord-zuid gerichte stroken, die van elkaar waren gescheiden door sloten. Soms stonden enkele bomen (elzen, wilgen) langs de sloot. De percelen waren in gebruik als grasland, en bos. Ook kwamen boomgaarden voor, meestal dicht bij de boerderijen. Daar waar de kleigrond lichter, hoger gelegen en beter ontwaterd was, lagen akkers. De stroken waren hier breder en soms was geen strokenstructuur zichtbaar.

De polder werd van noord naar zuid doorneden door de Vaartse Rijn, die enkele decennia na de ontginning werd gegraven. De Vaart volgde niet de perceelsrichting maar sneed er in een scherpe hoek doorheen. Het westen van de polder, waar ook het dorp lag, werd Nedereind genoemd; het deel aan de oostzijde van de Vaartse Rijn Overeind.

Buiten het bewoningslint van de Over- en Nedereindseweg was de polder onbewoond. Alleen in het noordoosten, in een gebied dat 't Veld werd genoemd, nu De Liesbosch, stonden enkele huizen midden in de polder.

Variant 1 Cope-landschap, nu buitengebied, goed herkenbaar (ac1)

Slechts een klein deel van het cope-landschap is nog niet opgenomen in de stad. De restanten hebben hun karakter enigszins verloren doordat ze veel minder uitgestrekt zijn dan vroeger. Toch is in enkele gebieden de regelmatige strokenstructuur nog goed te herkennen, vooral waar de percelen in gebruik zijn als grasland. Langs de Overeindseweg (ten oosten van het Amsterdam-Rijnkanaal) en aan weerszijden van de Galecopperdijk vormt de strokenstructuur nog een landschappelijk ensemble met de oude ontginningsbasis. Ten zuiden van de Plofsluis ligt nog een gebied dat door het Amsterdam-Rijnkanaal is afgesneden van de rest van Overeind. In deze gebieden is grasland de voornaamste vorm van landgebruik. In Galecop lijkt de agrarische activiteit te zijn verdwenen en de graslanden lijken te verwilderen. Het talud van slootranden wordt aangepast, waarschijnlijk vanuit ecologische motieven.

Variant 2 Cope-landschap, nu buitengebied, enigszins herkenbaar (ac2)

Onder deze eenheid vallen delen van de cope-ontginningen die nu in gebruik zijn voor grootschalige fruitteelt of voor bosbouw. Zowel fruitteelt als bospercelen komen vanouds voor in het gebied, maar in het huidige gebruik vervaagt de ontginningsstructuur. In de fruitteeltgebieden, ten noorden van de Overeindseweg, zijn sloten overbodig geworden door drainage. Ze worden soms gedempt. De strokenstructuur is daardoor minder, maar nog wel enigszins herkenbaar.

Variant 3 Cope-landschap, nu buitengebied, niet of nauwelijks herkenbaar (ac3)

In de uitgestrekte boomgaard ten zuiden van de Houtense Weg is de strokenstructuur niet meer herkenbaar.

Variant 4 Cope-landschap, nu groengebied, goed herkenbaar (gc1)

Deze variant betreft die delen van het oude cope-landschap die nu worden beheerd als groen recreatie- of natuurgebied. Ze zijn vergelijkbaar met de strokenontginningen die nu in gebruik zijn als groengebied (zie § 5.3.3). Het zijn kleine gebieden waar tussen het groen de oude polderstroken en –sloten nog goed herkenbaar zijn. De graslanden zijn voor een groot deel begroeid geraakt met bos en struweel, maar er zijn ook kavels met perceelsgewijze bossen die al voor de verstedelijking (soms al in de 19^e eeuw) bestonden. Ook een bos aan het Inundatiekandaal, ten zuiden van de Houtense weg, is hier toe gerekend. Het bos dient niet meer een agrarisch doel, maar beslaat nog duidelijk enkele stroken met harde grenzen naar het omliggende grasland. Het bos zelf is niet oud, maar dergelijke percelen met bos kwamen vaker voor in de ontginning (zie ook § 6.6).

Variant 5 Cope-landschap, nu groengebied, enigszins herkenbaar (gc2)

In deze variant is de oude strokenstructuur niet meer duidelijk zichtbaar in de structuur van het park, groenvoorziening of sportcomplex. De cope-structuur is dan nog wel herkenbaar in bijvoorbeeld de richting van wegen, waterlopen of beplanting. Slechts enkele sloten en wegen komen nog overeen met de vroegere poldersloten. Tot deze eenheid is ook de groene ruimte tussen de wijken Galecop en Batau-Noord gerekend. Oude lijnen van de polder komen hier niet of nauwelijks voor. De groene ligt echter op de oude

grens tussen de ontginningen Galecop en Jutphaas en is daarom nog een herinnering aan het prestedelijke landschap.

Variant 6 Cope-landschap, nu groengebied, niet of nauwelijks herkenbaar (gc3)

In deze variant heeft het oude polderlandschap vrijwel volkomen plaatsgemaakt voor een nieuwe inrichting. De oude noord-zuidrichting is niet meer herkenbaar. Vaak is door vergraving nieuw reliëf aangebracht. Soms is de bodem opgehoogd met zand waardoor in het groen geen kans meer is om nog resten van sloten of greppels aan te treffen.

Variant 7 Cope-landschap, nu bebouwd, enigszins herkenbaar (bc2)

Tegenwoordig beeld

In deze eenheid komt de richting van de vroegere stroken en sloten tot uiting in de richting van straten en bebouwing. Sommige sloten komen nog overeen met de vroegere poldersloten. Soms is nog een oriëntatie zichtbaar op de ontginningsas.

Delen van Wijkersloot-Jutphaas en van de woonwijk Galecop horen tot deze eenheid. Ook een deel van het industrieterrein De Liesbosch is tot deze eenheid gerekend. De straten hebben hier nog een duidelijke gerichtheid op de Ravenswade met daarlangs de Ravensche Wetering.

Variant 8 Cope-landschap, nu bebouwd, niet of nauwelijks herkenbaar (bc3)

Tegenwoordig beeld

In deze eenheid is er geen verband meer zichtbaar tussen de inrichting van de wijken en die van de vroegere cope-ontginning. Het nieuwe patroon van straten en bebouwing heeft het oude volledig overschreven. Alleen incidenteel kan een sloot, weg of boom nog overeenkomen.

5.3.5 Weg- en kadestructuren van oude ontginningen

Verspreid over de gemeente Nieuwegein liggen kaden en weteringen van vroegere polders. Ze maken deel uit van het polderlandschap of zijn nu nog herkenbaar in de stad. De kaden met weteringen kunnen ofwel een ontginningsbasis van een ontginning zijn (zoals de Galecopperdijk), ófwel een achter- of zijkade van een ontginning, zoals het geval is op de grens van de gemeente, bij Tull en 't Waal. In enkele gevallen zoals het gebied rond de Wiersdijk of de Randdijk waren het oudere riviertjes, wegen of woonplaatsen die bij de stroken- en cope-ontginningen de functie van kade gingen vervullen. Sommige structuren zijn ook na de ontginning ontstaan, toen weteringen werden aangelegd om extra afwatering te bereiken. Het betreft meestal een bundeling van een aantal lijnvormige elementen: een weg, met daarlangs aan één of twee zijden laanbomen en daar weer langs een of twee sloten. Een van de sloten is vaak een wetering die is gegraven voor de afwatering van groter poldergebied.

In enkele gevallen betreft deze eenheid weteringen waarvan de weg pas recent, in de twintigste eeuw, is ontstaan. Die weg heeft nu vaak het uiterlijk van een kade (vrij hoog gelegen, met er langs de wetering). De ontginningsbasis van Jutphaas is ontwikkeld tot een vrij dicht bewoond en bebouwd lint en is tot een andere eenheid gerekend (zie §5.2.2).

Ooit vormden deze kaden de dragers van de ruimtelijke structuur van het poldergebied van Vreeswijk en Jutphaas. Bijzonder is dat veel kaden de verstedelijking hebben overleefd. De grote wegen en kanalen hebben de rol van grote dragers van de stedelijke structuur overgenomen. Maar veel weg- en kadestructuren, zijn nog goed zichtbaar en vormen nog een fraaie cultuurhistorische substructuur. Juist omdat aan de oude kaden vaak de functie van fietspad is toegekend, is deze oude structuur heel goed beleefbaar. Vooral binnen het bebouwde deel van Nieuwegein vormt de bundeling van lijnvormige elementen een landschap op zich, dat een volkomen andere sfeer heeft dan de omliggende wijken. Er is voor gekozen daarom voor gekozen om deze bundeling als een historisch landschap te beschouwen.

Variant 1 Weg- en kadestructuren van oude ontginningen, buitengebied, goed herkenbaar (aw1)

Het betreft de Galecopperdijk, de ontginningsbasis van Galecop, met kade, wegbeplanting en omliggende sloten. Ook de fraaie met eiken beplante en op de Lekdijk gerichte kade op de gemeentegrens met bij Tull en 't Waal is hier toe gerekend.

Ten zuiden van de Plofsluis komen twee van deze structuren bij elkaar. Noord-zuid vormde de Heemstedseweg de grens tussen de ontginning van Jutphaas en die van Heemstede–Wulven. Deze kade is door het Amsterdam-Rijnkanaal doorsneden en het zuidelijk deel ligt nu in de gemeente Nieuwegein. De zuidgrens van deze twee ontginningen werd gevormd door de Hoonwetering met de begeleidende weg/kade aan de zuidkant.¹² Ten zuiden hiervan lag de ontginning Klein Vuilkop. De kaden, die nu de beiden de naam Vuilkop dragen, zijn nog goed zichtbaar, maar zullen minder zichtbaar worden door het bedrijventerrein dat hier is gepland.

Variant 2 Weg- en kadestructuren van oude ontginningen, buitengebied, enigszins herkenbaar (aw2)

De Achterweg, evenwijdig aan de dijk, ten oosten van het Lekkanaal, ontstond halverwege de 20^e eeuw langs een dwars op de percelen staande poldersloot en kreeg daarmee het karakter van een tussenkade in de ontginning. De weg is inmiddels verbreed waardoor het karakter van een kleine kade omgeven door sloten niet goed meer zichtbaar is. Daarom spreken we hier van een enigszins herkenbare structuur.

Variant 3 Weg- en kadestructuren van oude ontginningen, nu groengebied, goed herkenbaar (gw1)

In deze eenheid is de omgeving van de structuur opgenomen in stedelijk groen. De kade zelf is echter nog goed herkenbaar met wegbeplanting en sloten aan een of twee zijden. Het gaat over het verlengde van de Galecopperdijk in een groene zone tussen Galecopperwetering en Galecopperdijk. Ook de westelijke achterkade van Galecop, nu de Reynesteinseweg, wordt tot deze eenheid gerekend.

Ook het Tiendpad in Vreeswijk-Noord, een restant van de vroegere Tiendkade, hoort tot deze eenheid. De Tiendkade was de achtergrens van de ontginning Wiersche Broek en de scheiding met de ontginnings-eenheid Klein Vuylcop¹³.

De Schalkwijkse Wetering was geen kade in de ontginningsstijd, maar al in de zeventiende eeuw lag er een weg jaagpad langs het water (Haartsen, z.j.). De wetering en de weg erlangs zijn nu fraai beplant met populieren.

¹² De oude Hoonwetering ligt aan de noordkant van de kade. Aan de zuidkant is een nieuw water gegraven.

¹³ Naamgeving volgens Bonnekaarten. Over de juistheid van deze namen is discussie, zie Dekker, 1983.

Variant 3 Weg- en kadestructuren van oude ontginningen, nu groengebied, enigszins herkenbaar (gw2)
De buitenplaats Oudegein is ontstaan langs het watertje Gein waarlangs de Randdijk (west) en Fokkesteege (oost) lagen. Onder andere door de aanleg van de 's Gravenhoutseweg is deze lijn doorbroken. Ten oosten van deze weg ligt nog een gebiedje dat onderdeel uitmaakte van de Fokkesteege, maar nu minder herkenbaar in het park is opgenomen. Verder betreft deze eenheid de Ravense Wetering, bij bedrijventerrein Laagraven, waarlangs in de jaren '60 een weg is gelegd. Die kreeg toen het uiterlijk van een kade (vrij hoog gelegen, omgeven door sloten).

Variant 4 Weg- en kadestructuren van oude ontginningen, nu bebouwd, goed herkenbaar (bw1)
In deze eenheid is de structuur opgenomen in het stedelijk weefsel. De kade zelf is echter nog goed herkenbaar met wegbeplanting en sloten aan een of twee zijden. Het betreft de Galecopperdijk in de wijk Galecop Zuid. De Galecopperdijk zette zich voort in de ontginning Jutphaas, niet als ontginningsbasis maar als verbinding van de Nedereindseweg naar Galecop. De weg had ook het uiterlijk van met bomen beplante kade omzoomd door bomen en sloten. Van deze weg resteert nog een deel (Duetlaan en Klarinetlaan).

Heel bijzonder is de slingerende Randdijk, die de grens vormde tussen de cope-ontginning Jutphaas en stroomrug- en strokenontginningen van Vreeswijk. De dijk ontstond langs het riviertje Gein, een oude crevassegeul. De zichtbaarheid van deze dijk ter plekke van deze oude verlandde geul, maakt van deze eenheid niet alleen een historisch-landschappelijke, maar ook een aardkundige waarde. Wie over de smalle kade fietst, ziet aan het peilverschil aan weerszijden dat deze nog een scheiding vormt tussen waterstaatkundige eenheden.

Variant 5 Weg- en kadestructuren van oude ontginningen, nu bebouwd, enigszins herkenbaar (bw2)
Het betreft de straat Ravenswade waarlangs de oude Ravensche Wetering ligt. De wetering komt nu over als een slootje langs een brede weg. De straten in het omliggende bedrijventerrein zijn nog wel georiënteerd op deze structuur. De Fokkesteege is nog zichtbaar als met bomen beplant fietspad.

5.3.6 Bijzondere perceelsstructuren, buitengebied

De genoemde stroomrug- stroken- en cope-ontginningen met hun kenmerkende perceleringen, waren er in Nieuwegein kleine gebieden met afwijkende landschapsstructuren.

Variant 1 Bijzondere perceelsstructuren, buitengebied, goed herkenbaar (ap1)

Afgesneden deel ontginning Heemstede

Door de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal werd een deel van de gemeente Houten afgesneden, dat in de jaren '60 bij Jutphaas werd gevoegd. Het betrof delen van de ontginning Heemstede - Wulven, die waarschijnlijk ouder was dan de cope Jutphaas. De percelen waren hier, anders dan in Jutphaas, oost-west gericht. Ook al door de aanwezigheid van twee oude weteringen, de Houtense Wetering en de Hoonwetering, was de perceelstructuur minder regelmatig. De percelering en de weteringen zijn nog in het landschap te zien. In dit gebied is een bedrijventerrein gepland.

Variant 2 Bijzondere perceelsstructuren, buitengebied, enigszins herkenbaar (ap2)

Als variant 1 maar in gebruik geraakt als bedrijventerrein.

Variant 3 Bijzondere perceelsstructuren, groengebied, goed herkenbaar (gp1)

Verlandde geul Kromme IJssel

Onder deze eenheid valt de grotendeels met bos begroeide verlandde geul van de Kromme IJssel. De huidige waterloop is het restant van een ooit veel bredere geul. In 1285 werd de Hollandse IJssel afgedamd van de Lek. Door de afdamming werd de verlanding gestopt, en bleef een half verlandde laagte in het landschap over. Volgens de bodemkaart (Stiboka, 1981) zijn de kleigronden laaggelegen, nat en hebben ze een slappe, ongerijpte ondergrond (nesvaaggronden, grondwatertrap I). Op negentiende-eeuwse kaarten is bos en nat grasland in de laagte te zien. Er was zichtbaar reliëf tussen de hogere oevers en de oude geul in de vorm van steilranden en kaden. Later werd een groot deel van dit bos omgezet in grasland. Sinds de jaren '80 is het grasland verdwenen en bestaat het gebied uitsluitend uit nat bos met voornamelijk els. Er is nog altijd een duidelijke structuur van slootjes, wegen en paden die ofwel evenwijdig, ofwel loodrecht op de kromme loop van de IJssel liggen. Door het bos is deze structuur echter niet goed zichtbaar.

Trechtervorm langs Doorslag ter plaatse van stad Het Gein

Langs de Doorslag ligt een trechtervormige structuur, waarbinnen de percelering afwijkt van de blok- en strookvormige stroomrugontginningen in de omgeving. De opvallende symmetrie in deze structuur aan weerszijden van de Doorslag doet een planmatige opzet vermoeden. Waarschijnlijk is de vorm ontstaan bij het graven van de Doorslag. Dat gebeurde omstreeks 1148 toen de Randdijk en het riviertje de Gein werden doorgraven (Fafianie, 2002). Mogelijk geeft de trechtervorm een zone aan met door de bisschop bestemde functies die aan de doorslag waren gelinkt (waterstaat, handel, tol). In dit gebied ontstond ook de handelsnederzetting Het Gein, die in 1295 van de bisschop stadsrechten kreeg. Tot een echte stad is het door de afdamming van de Kromme IJssel en Hollandse plundertochten nooit gekomen, maar wellicht zijn juist daardoor structuren bewaard gebleven die (mogelijk) bij de geplande aanleg van dit gebied hoorden. Bij de Randdijk ligt nu nog het smalle uiteinde van de trechter. Het brede uiteinde ligt aan Kromme IJssel. De westelijke helft van de trechter is bebouwd geraakt, maar de structuur is nog herkenbaar in het straten- en slotenpatroon (zie variant 6).

Aan de oostkant wordt de rand van de trechter nu gevormd door het fietspad Geinoord, vroeger een achter/zijkade die het gebied afgrensde van de Oude Geinsche Polder. Tussen deze kade en de Doorslag moet de handelsnederzetting hebben gelegen. Bij de kerk en de pastorie van Het Gein lag tussen 1423 en 1572 ook het klooster Nazareth. (RAAP-rapport 2145, catalogusnummer 77). Het gebied is volgens de bodemkaart (Stiboka 1981) een terp. Tot omstreeks 1960 was in het gebied een onregelmatige percelering zichtbaar. Het gebied was grotendeels in gebruik als boomgaard en het centrale deel van de terp als akker. Tegenwoordig is het gebied grotendeels met bos bedekt. Enkele oude sloten bestaan nog.

Variant 4 Bijzondere perceelsstructuren, groengebied, enigszins herkenbaar (gp2)

Restant niet-gerealiseerde Vaartse Rijn

Bij de tramremise aan bij de Jutphase Brug ligt een klein groengebiedje waarbinnen het laatste restant ligt van de Dwelfsloot, de oostrand van de ontginning Galecop. Honderd meter oostelijk van deze strook lag

de Rode Sloot, ook wel de West-Ravensche Wetering genoemd. Beide sloten vormden een noord-zuidgerichte structuur van vierkante percelen met bos en grasland. De lange structuur houdt mogelijk verband met een door de bisschop geplande Vaartse Rijn, die later een oostelijker tracé kreeg. (zie ook Fafanie, 2002). Het onderscheiden gebiedje lag in deze strook. De graslandpercelen zijn nu met bos begroeid.

Variant 5 Bijzondere perceelsstructuren, groengebied, niet of nauwelijks herkenbaar (gp3)

Het zuidoosten van de cope-ontginning Jutphaas mistte de strakke regelmaat die elders kenmerkend is. Oorzaken waren: de aanwezigheid van oudere ontginningen, vroegere waterlopen met kaden, en latere weteringen. In de tegenwoordige groene inrichting zijn de afwijkende perceelsstructuur, kaden en waterlopen niet meer zichtbaar. Wel loopt de Schalkwijkse wetering nog door dit gebied.

Variant 6 Bijzondere perceelsstructuren, nu bebouwd, enigszins herkenbaar, (bp2)

Onder deze variant valt het westelijke, bebouwde deel van de bovengenoemde trechtervorm (variant 3) bij de Doorslag. De sloot die de westgrens van de trechtervorm vormt zou volgens Fafanie (2002) een mislukte eerste versie van de Doorslag zijn. Dat is dus enigszins in tegenspraak met hetgeen in het bovenstaande is geopperd, namelijk dat de trechter een door de bisschop bewust geplande zone langs de Doorslag is geweest.

Ook westelijk van de Doorslag vonden 'stedelijke' activiteiten plaats. Heins (1996) vertelt over een rechtshandeling van schout en schepenen, aan de westzijde van de kerk van Het Gein, aan de overzijde van de Doorslag.

Variant 7 Bijzondere perceelsstructuren, nu bebouwd, niet of nauwelijks herkenbaar, (bp3)

In het zuiden van de ontginning Galecop en in het noorden van Jutphaas lagen twee gebieden met een onregelmatige percelering. Het waren gebieden met lichtere, hoger gelegen gronden dan de omgeving en ze waren waarschijnlijk al vroeg bewoond. Mogelijk lag hier het vroegmiddeleeuwse gehucht Galen. We kunnen deze gebieden beschouwen als stroomrugontginningen (zie § 5.3.2). Ze werden later echter opgenomen binnen de bekading van de cope-ontginningen Galecop en Jutphaas. Er verscheen hier geen strokenpercelering, waarschijnlijk omdat de grondeigendom al vast lag en omdat op deze drogere gronden geen strokenpercelering nodig was. De twee gebieden hadden waarschijnlijk een relatie met de naastgelegen voorname boerderijen 'Blokhoeve' en 'Vee- en bouwlust'. Dit oude landschap is nu onherkenbaar onder de bebouwing verdwenen. De omtrekken van de twee boerderij-erven zijn nog in de stedelijke structuur herkenbaar als prestedelijk erf (zie § 5.2.5).

5.3.7 Buitenplaatsen

In de Late Middeleeuwen zijn in Jutphaas en Vreeswijk negentien sterkten gebouwd die met enige reserve als kasteel kunnen worden aangeduid (Fafanie, 2002). Een deel had een militaire functie. Leenmannen van de bisschop bouwden op strategische plaatsen kastelen om belangrijke routes, zoals De Vaartse Rijn, te kunnen beschermen. Later, van de 16^e tot de 18^e eeuw, diende het bezit van een versterkt huis vooral de status van de bewoner. Wie een voldoende grote ridderhofstad bezat, kon zitting nemen in de Ridderchap (zie ook § 3.2). Een deel van de oude sterkten raakte in verval, maar degenen die in handen waren van vermogende families werden vanaf de 16^e eeuw vernieuwd of aangepast tot meer gerieflijk woonhuis. Rond het huis verscheen een fraaie tuin.

Historisch beeld

Op de kaart staan die buitenplaatsen die in op negentiende-eeuwse kaarten duidelijk als zodanig herkenbaar zijn: met parkaanleg, waterpartijen, bijgebouwen, geboomte. Ook de grote oprijlanen worden tot de buitenplaatsen gerekend. De belangrijkste buitenplaatsen, De Wiers, Oudegein en Rhijnhuizen, waren gericht op de belangrijke waterverbindingen van die tijd: de Vaartse Rijn en de Doorslag. Buitenplaatsen die onherkenbaar zijn verdwenen, staan niet op de kaart, met uitzondering van de verdwenen delen van De Wiers.

Variant 1 Buitenplaats, nu groengebied, goed herkenbaar (gb1)

Deze variant omvat de grote nog bestaande parken met de huizen Oudegein en Rhijnhuizen. Ook de lanen van/naar deze parken vallen, mits nog goed herkenbaar als laan, onder deze eenheid. De parken sluiten nog steeds aan op de oude waterwegen.

Van het buiten De Wiers, dat heeft moeten plaatsmaken voor industrie en havengebied, zijn nog enkele delen uit de periferie van de vroegere buitenplaats blijven bestaan. In het gebied tussen Prinsessenweg en Lekkanaal liggen percelen met nat grasland en hakhoutbos die vroeger tot de buitenplaats behoorden.

Ook enkele kleinere elementen zijn tot deze eenheid gerekend. De voorname boerderij De Batau, aan de Nedereindseweg, op de plek van het vroegere gelijknamige kasteel, heeft nog steeds een parkachtige tuin, met laan en waterpartij. De vroegere omgrachting is herkenbaar. Direct ten noorden van de katholieke kerk van Jutphaas ligt beukenbos, dat waarschijnlijk onderdeel was van het vroegere Zwanenburg.

Variant 2 Buitenplaats, nu groengebied, enigszins herkenbaar (gb2)

Tot deze eenheid horen buitenplaatsen, waarvan huis en tuininrichting zijn opgenomen in nieuwer stedelijk groen. Er is nog iets te herkennen van de vroegere structuur. ten oosten van Fort Rhijnhuysen ligt een perceel waarop tot omstreeks 1970 de ronde omgrachting van het vroegere huis Wijnestein was te zien. De omgrachting is gedempt maar het omgrachte terrein is gemarkeerd met een heuveltje met populieren. Ook een door wegen doorsneden laan en een boerderij-erf horen tot deze eenheid.

Variant 3 Buitenplaats, nu groengebied, niet of nauwelijks herkenbaar (gb3)

Alleen van het vroegere buiten De Wiers zijn de niet meer herkenbare onderdelen op de kaart aangegeven. Tot deze eenheid hoort groen in een woonwijk waarin geen resten meer te zien zijn van het vroegere buiten.

Variant 4 Buitenplaats, nu bebouwd, goed herkenbaar (bb1)

Het nieuwe Huis De Wiers (gebouwd op de oude kelders) en de bescheiden nieuwe tuinaanleg (ook weer gericht op het kanaal) rekenen we tot deze eenheid. Er is door de nieuwe architectuur een geheel nieuw beeld ontstaan, dat echter geënt is op het historische beeld, dat we daarom als goed herkenbaar beschouwen. Ook de oriëntatie op het water bestaat nog.

Variant 5 Buitenplaats, nu bebouwd, enigszins herkenbaar (bb2)

Aan de westkant van de Vaartse Rijn, waar nu Amsterdam-Rijnkanaal en Merwedekanaal samenkomen, lag vroeger huis de Geer. Bij het huis hoorde een park dat uit vier vierkante deelpercelen lijkt te bestaan.

Het huidige woonwijkje heeft nog de omtrekken van dit park en het stratenpatroon komt overeen met de richtingen van perceelsgrenzen, sloten en groen in het park¹⁴.

Ook de Wierselaan hoort tot deze eenheid. De laan was ooit met zware eiken beplant en nu zichtbaar als waterpartij die is aangelegd bij de aanleg van de wijk. Op de brede gazons aan weerszijden van het water staat hier en daar een boom.

Variante 6 Buitenplaats, nu bebouwd, niet of nauwelijks herkenbaar (bb3)

Alleen van het vroegere buiten De Wiers zijn de niet meer herkenbare, nu bebouwde, onderdelen op de kaart aangegeven.

5.3.8 Uiterwaarden

Uiterwaarden ontstonden nadat door de aanleg van dijken het rivierengebied werd gescheiden in een binnendijks en een buitendijks gebied. Vaak wordt gesteld dat na de aanleg van de dijk vervolgens met de ontginning van het binnendijks gebied is aangevangen, maar aan de topografische situatie in Nieuwegein is te zien dat dat hier onwaarschijnlijk is. Op historische kaarten loopt het strokenpatroon van de binnendijks ontginningen in de uiterwaarden door (zie ook § 5.3.3). Dat is een aanwijzing dat de strokenontginningen ouder moeten zijn dan de dijk. Mogelijk lag de basis voor de ontginning iets ten zuiden van de Lekdijk, bij de huidige rivier, waar mogelijk ook een lage kade lag. Mogelijk liggen in de uiterwaardenklei nog restanten van die basis, maar mogelijk zijn die ook opgeruimd door een (kleine) noordwaartse verschuiving van de rivier.

Na de bedijking bleef in de uiterwaarden rivierdynamiek bestaan. Opvallend is dat hiervan in de Bossenwaard nauwelijks zichtbare verschijnselen bestaan. De noord-zuid gerichte verkaveling is niet verstoord door rivierdynamiek. In de uiterwaarden oostelijk van het Lekkanaal is wel rivierdynamiek herkenbaar. Nog in 1850 was de Lek hier veel breder dan nu het geval is. Met kribben werd getracht de aanslibbing aan de noordzijde te bevorderen en de rivier in een smaller bed te dwingen. In de uiterwaarden is nog reliëf aanwezig dat door de aanwas kan worden verklaard. Ten oosten van de A27 ligt een langgerekte laagte, evenwijdig aan de Lek. Uit historische kaarten is op te maken dat hier in de negentiende eeuw sprake was van een opwas, een eiland in de Lek, die met wilgenbos was begroeid. Met kribben werd de opslibbing bevorderd. Omstreeks 1930 was de opwas tegen de bestaande uiterwaarden gegroeid. Tegenwoordig kunnen de oevers van de Lek niet meer veranderen, doordat de oever over de gehele lengte is vastgelegd.

Variante 1 Uiterwaarden, nu buitengebied, goed herkenbaar (au1)

Hoewel het uitgestrekte karakter van de uiterwaarden is veranderd door de bruggen van A2 en A27, zijn de bovengenoemde kenmerken in de uiterwaarden goed herkenbaar.

Variante 2 Uiterwaarden met rivierwerken, goed herkenbaar (ar1)

¹⁴ Afgaande op de topkaart van 1948 was het gebied tijdelijk als fabrieksterrein in gebruik alvorens er een woonwijk werd gebouwd. Langs het kanaal werd een rij arbeiderswoningen gebouwd, die nu wordt beschouwd als bewoningslint langs vaart (zie § 5.2.4).

Bij Vreeswijk zijn de uiterwaarden uitermate smal. Dat komt enerzijds door de genoemde (mogelijke) noordwaartse verschuiving van de Lek. Anderzijds is de kern zuidwaarts opgeschoven (zie § 5.2.1) De overgebleven uiterwaarden hebben nu het karakter van een brede dijkvoet /rivieroever die voor een deel nog met gras is begroeid en voor een deel is verstevigd met basalt.

Ook het plezierhaventje van Vreeswijk is tot deze eenheid gerekend. Het haventje is, afgaande op 19^e-eeuwse kaarten, aangelegd omstreeks 1870, waarschijnlijk als vluchthaven, en heeft in grote lijnen de toenmalige omtrek behouden.

Variant 3 Uiterwaarden met rivierwerken, enigszins herkenbaar (ar2)

Ook bij de monding van het Lekkanaal zijn de uiterwaarden smal, hebben ze het karakter van een brede dijkvoet en zijn ze plaatselijk verstevigd met basalt. Dit beeld is echter niet historisch. De uiterwaarden zijn hier nog na 1980 aangepast.

Variant 4 Uiterwaarden, nu bebouwd, niet of nauwelijks herkenbaar (bu3)

Een klein deel van de uiterwaarden, tussen plezierhaven en Merwedekanaal is vanaf ongeveer 1980 bebouwd. Hier lag voordien al een hoogwatervrij fabrieksterrein. De nieuwe wijk ligt nu op dezelfde hoogte als de Lekdijk. Het uiterwaardenlandschap is niet meer herkenbaar. Vanaf de straten is geen zicht op de rivier. De Veerweg, aan de westkant van de wijk, leidde tot in de jaren '30 naar de drijvende schipbrug naar Vianen.

5.3.9 Kleiputten of wielen

Variant 1 Kleiputten of wielen, nu groengebied, goed herkenbaar (gx1)

In het zuidwesten van de gemeente liggen binnendijks enkele plassen. Eén ervan is ontstaan als overstromingskolk (wiel) van de Kromme IJssel. Het wiel herinnert aan de tijd dat de IJssel nog niet was afgedamd. De IJsselsteinseweg was een dijk, die op dit punt blijkbaar te zwak was. Overigens kan de overstroming ook na de afdamming van de IJssel hebben plaatsgevonden, doordat eerst de dam doorbrak en vervolgens de oude IJsseldijk. De doorbraakkolk is na het ontstaan dichtgegroeid met moerasvegetatie. Pas recent, bij de totstandkoming van de wijk Doorslag is het wiel weer opengemaakt.

De plas in de wijk Hoog Zandveld heeft ook het uiterlijk van een wiel. Uit historische kaarten blijkt echter dat hier vanaf omstreeks 1900 perceelsgewijs klei is afgegraven. Door verlanding ontstond halverwege de twintigste eeuw de grillige vorm. Mogelijk is de plas bij aanleg van de wijk nog aangepast.

In het zuiden van de wijk lagen enkele kleine, waarschijnlijk laaggelegen, percelen in een waaierpatroon die zijn afgegraven. Het patroon van de percelen is nog zichtbaar in de plas die hier daardoor ontstond. Ook enkele vanouds al beboste percelen zijn bij deze eenheid gerekend.

5.3.10 Defensielandschap

Variant 1 Defensielandschap, nu groengebied, goed herkenbaar (gf1)

Een klein deel van het landschap in Nieuwegein is dermate sterk door defensiedoelinden bepaald, dat defensie binnen Histland-Nieuwegein een aparte categorie vormt. Omdat defensie in § 6.5 aan bod komt, is de behandeling hier beknopt. Het gaat vooral om de relatie met het omliggende landschap.

Fort Vreeswijk en Fort Jutphaas zijn goed herkenbaar als fort. De omgeving is veranderd, maar de relatie met het omliggende landschap is nog duidelijk. Fort Jutphaas ligt als onderbreking van de Overeindseweg nog zichtbaar op de oost-westverbinding die het moest verdedigen. Fort Vreeswijk ligt nog aan de Lekdijk en dicht bij de Rijkshulpschutsluis of Spuisluis die het moest verdedigen. De beplanting op de forten diende ooit vooral om het werk visueel in de omgeving te doen opgaan. De huidige beplanting is waarschijnlijk veranderd ten opzichte van de historische situatie¹⁵.

Bij deze eenheid horen ook de batterijen aan de Overeindseweg en het Inundatiekanaal, inclusief de kade aan de westzijde van het kanaal. Ook hier is de relatie met het omliggende cope-landschap nog goed te zien. De batterijen liggen aan weerszijden van de Overeindseweg, de ontginningsbasis van Jutphaas. Het kanaal volgt nog de verkavelingsrichting. Batterijen en kanaal zijn veranderd ten opzichte van de situatie in de 19^e eeuw. Van de batterijen is alleen het noordelijke deel overgebleven. Ook de beplanting is veranderd. Het kanaal is verbreed en heeft langs de kanten ook meer beplanting dan vroeger. Ondanks deze veranderingen zijn de structuren goed herkenbaar. Er zijn bovendien nog veel elementen waarin de vroegere functie te zien is: aardwerken (funderingen voor), kazematten, fortwachterswoning, wachthuis, etc.

Deze eenheid omvat ook het gebied bij de samenkomen van Lekkanaal en Amsterdam-Rijnkanaal. Tussen het groen ligt hier een deel van het inundatiekanaal dat door de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal (gereed 1952) van het noordelijk deel werd afgesneden. Hier ligt ook de Plofsluis, die was bedoeld om het Amsterdam-Rijnkanaal te kunnen afsluiten, waardoor inundatiewater niet zou wegstromen. Hoewel het Amsterdam-Rijnkanaal in 1981 om de sluis is gegraven, is het bouwwerk nog goed herkenbaar en vormt het samen met de drie kanalen een bijzonder ensemble.

5.4 Andere aanduidingen

5.4.1 Kanaal of Vaart

De kanalen en vaarten zijn bijzonder belangrijk voor de beleving van het landschap van Nieuwegein. Bij de jongere of verbrede kanalen worden ook dijken en wegen die tegelijkertijd met het kanaal zijn aangelegd, bij de landschapseenheid gerekend.

Variant 1: Kanaal, goed herkenbaar (kan1)

Deze eenheid betreft kanalen die al in de negentiende eeuw bestonden en daarna niet of nauwelijks zijn verbreed. Het betreft de Doorslag en de Vaartse Rijn die van twaalfde-eeuwse ouderdom zijn. Ook de sluiskolken in de oude kern Vreeswijk horen hiertoe, net als de monding van het Merwedekanaal in de Lek. Ten noorden van de afsplitsing met de Vaartse Rijn is het Merwedekanaal verbreed, maar wordt het

¹⁵ Het archief van het ministerie van Oorlog geeft aanwijzingen over de vroegere beplanting omstreeks 1900 en daarnaast ook bestekken met de toenmalige gewenste beplanting. Zie bijvoorbeeld het deelarchief 'Beplantingen in het ressort van den Eerstaanwezend Ingenieur te Utrecht' Zie ook Boosten (2012)

toch als goed herkenbaar beschouwd, omdat de stedelijke structuur aan de oostzijde van dit kanaal net als vroeger duidelijk op het kanaal is gericht.

Variant 2: Kanaal, enigszins herkenbaar (kan2)

Deze variant betreft het deel van het Merwedekanaal dat aan het eind van de 19^e eeuw is ontstaan door verbreding van de Vaartse Rijn of nieuw is gegraven. In de 20^e eeuw is het Merwedekanaal nog verbreed. Het kanaal wordt ondanks deze verbreding als historisch enigszins herkenbaar beschouwd.

Variant 3: Kanaal, niet of nauwelijks herkenbaar (kan3)

Tot deze eenheid horen het Lekkanaal en het Amsterdam-Rijnkanaal. Ze kwamen gereed in 1938 en 1952 en zijn na hun aanleg nog verbreed. We spreken hier daarom van een situatie waarin het historisch landschap (1900) niet- of nauwelijks herkenbaar is.

Door hun grootschalige aanleg en robuuste werken (bruggen, sluizen, oevers) hebben ze een totaal ander aanzien dan hun oudere voorgangers. Door deze schaal vormen ze ook een gescheiden wereld van de woonwijken van Nieuwegein, die van deze kanalen zijn afgewend. Toch zijn deze kanalen kenmerkend en identiteitverlenend voor Nieuwegein. Met name aan het Lekkanaal liggen bovendien een aantal bijzondere objecten, waaronder militaire stellingen en waterstaatwerken (zie hoofdstuk 6).

5.4.2 Grootschalige infrastructuur

Snelwegen, wegen met meerdere gescheiden rijbanen (soms in combinatie met sneltramlijn) zijn vanwege hun breedte tot een afzonderlijk landschap gerekend. Kenmerken van vroegere landschappen zijn niet meer herkenbaar.

5.5 Opgaand historisch/prestedelijk groen

Nieuwegein is een zeer groene gemeente, met bijzonder veel opgaand groen. Het meeste van dit groen is aangelegd in het kader van groenvoorziening bij de stedelijke uitbreiding van Nieuwegein.

In het stedelijk gebied is het prestedelijk opgaand groen geïnventariseerd. Bomenrijen en bosjes die al bestonden vóór de verstedelijking. In het buitengebied zijn bomenrijen en bosjes op de kaart gezet die al omstreeks 1900 als groenstructuur te zien waren. De kartering gebeurde met historische kaarten vanaf 1850 tot 1980 (topografisch-militaire kaarten, zogenaamde Bonnekaarten), modernere topografische kaarten en RAF-luchtfoto's. Om de groenstructuren in de stad te herkennen is gebruik gemaakt van luchtfoto's, Google-maps, Bing-Maps en veldwerk. Het gaat bij de inventarisatie vooral om de groenstructuur en in minder mate om de boomsoort of de ouderdom van de boom. In terreinen die al vanouds gekenmerkt zijn door veel opgaand groen, zoals buitenplaatsen, oude kernen of defensielandschap, zijn de afzonderlijke structuren en bosjes niet geïnventariseerd (op enkele uitzonderingen na).

Betekenis in het stedelijk gebied

In het stedelijk gebied (bebouwd en groengebied) gaat het om het historische opgaande groen dat we als 'prestedelijk' kunnen karakteriseren. Het gaat om bomenrijen (laanbeplanting) en (meestal perceelsgewijze) bossen die al bestonden voordat het plangebied werd bebouwd.

Betekenis in het buitengebied

Bosjes en groenstructuren in het buitengebied worden als historisch beschouwd als ze al als zodanig te zien zijn op kaarten van ca 1900 of ouder. In de legenda komt ook de term historisch 'passend' voor. Die term is onderscheiden voor jongere bospercelen en boomgaarden (tot 1980). Ze zijn niet oud, maar passend bij de landgebruik in het gebied, waar graslandpercelen in bos of boomgaard konden veranderen, en later weer in grasland.

Historisch lijnvormig groen

De historische groenstructuren zijn vrijwel altijd bomenrijen langs vaarten, wegen en kaden, die al voor de verstedelijking bestonden. In het buitengebied zijn ook bomenrijen langs sloten of perceelsgrenzen als historisch gekenmerkt. Dergelijke bomenrijen overleefden de verstedelijking meestal niet. In sommige parken zijn nog enkele knotwilgen langs sloten te zien, die van vóór de verstedelijking kunnen stammen. Dit zijn dan solitaire bomen die niet als groenstructuur kunnen worden gekenmerkt.

Twee lijnen langs de Wierselaan zijn als 'groenstructuur' aangeduid. Hier lag ooit een zware eikenlaan als onderdeel van buitenplaats De Wiers. De laan is nu zichtbaar als een nog altijd op het noorden gerichte groenstructuur met water en gazons met bomen.

De bomenrijen bestaan vooral uit essen en knotwilgen, maar ook populier, eik en plataan komen voor. In de database van het GIS wordt de huidige boomsoort aangegeven. Soms staan daar ook bijzonderheden over vroegere of huidige aard van de groenstructuur. Nog meer gegevens over de beplanting is te verkrijgen door de historische groenstructuren terug te zoeken in de gemeentelijke inventarisatie van het groen (als kaartlaag in GIS, alleen voor gemeentelijk groen).

Historisch vlakvormig groen

Bij het historische vlakvormige groen is onderscheid gemaakt tussen bos, boomgaard en griend. Bosjes in de polder werden agrarisch geëxploiteerd, vaak als griend (hakhout en snijhout van wilg en es) of als hakhout van els. Er is slechts één bosje als griend aangeduid, ten oosten van de A27 op de grens met de gemeente Houten. De topkaart stelt nog uitdrukkelijk dat dit een griend is. Maar veel van de andere bosjes hebben waarschijnlijk ook een griendverleden. Het zijn vrijwel allemaal bossen waarin populieren, elzen en essen de belangrijkste boomsoorten zijn die perceelsgewijs in het polderlandschap stonden en die nu vaak zijn opgenomen in de stedelijke structuur. Vaak is daar de perceelsgewijze opzet nog herkenbaar. In het buitengebied kunnen jongere bossen of boomgaarden als historisch passend zijn aangeduid (zie boven). Boomgaarden zijn alleen in het buitengebied op de kaart gezet, hoewel ook binnen de bebouwde kom restanten van boomgaarden aanwezig kunnen zijn.

5.6 Waardering historisch cultuurlandschap en prestedelijk landschap

De waardering van de 220 onderscheiden deelgebiedjes gaat in eerste instantie uit van de herkenbaarheid van de oude structuur. Voor stedelijke landschappen (bebouwd, groen) is de herkenbaarheid van de prestedelijke situatie uitgangspunt. (of de herkenbaarheid van de eerste bebouwingslinten aan de vaarten). In het landelijk gebied gaat het om de herkenbaarheid van het landschap van omstreeks 1900. In § 5.1 is de betekenis van de herkenbaarheid uitgelegd. Hoofdstuk 8 gaat in op de integrale cultuurhistorische waardering.

In principe wordt deze waardetoekenning aangehouden:

Goed herkenbaar: 4

Enigszins herkenbaar: 2

Niet of nauwelijks herkenbaar: 1

Indien zich bijzondere situaties voordoen (ensembles met gebouwd erfgoed, in het oog vallende historisch-landschappelijke elementen, hoge zeggingskracht) dan kunnen elementen met 1 punt worden opgehoogd. In dat geval is het betreffende gebiedje in de database van een toelichtende opmerking voorzien. Historische bebouwing kan de waardering op deze wijze verhogen, maar dat hoeft niet in alle gevallen zo te zijn. Indien de bebouwing de historische landschapsstructuur versterkt (door oriëntatie of functie), dan verhoogt de waarde (dit kan overigens ook voor nieuwe gebouwen het geval zijn). Indien dit niet het geval is, komt de waarde alleen naar voren in de waardering voor bouwkunde en stedenbouw (zie § ?). In drie gevallen is van deze methodiek afgeweken en is de waardering met extra punten opgehoogd, vanwege bij het betreffende vlakje in de database van het GIS worden toegelicht.

Aldus ontstaat een schaal 1 – 5.

5: Zeer hoge waarde

4: Hoge waarde

3: Middenwaarde

2: Basiswaarde

1: Geen bijzondere waarde

Betekenis zeer hoge waarde

In het landelijk gebied betekent dit dat het oude cultuurlandschap, zoals zich dat vanaf de Middeleeuwen tot omstreeks 1900 heeft gevormd nog goed herkenbaar is. Het gebied heeft bovendien een zekere zeldzaamheidswaarde of de historische zeggingskracht is groot b.v. door bijzondere ensembles.

In het stedelijk gebied betekent dit dat het landschap weliswaar veranderd is (door bebouwing, parkaanleg), maar dat prestedelijke elementen (wegstructuur, waterlopen, bomenrijen) een extra dimensie en een historisch verhaal aan het stedelijk landschap geven.

Bij het toetsen of sturen van ruimtelijke ontwikkelingen dient de historisch-ruimtelijke kwaliteit zeer zwaar te wegen. Om ruimtelijke ontwikkelingen richting te geven, is in veel gevallen aanvullende studie nodig.

Betekenis geen bijzondere waarde

In het landelijk gebied betekent deze waarde dat de typische kenmerken van het historische landschap (perceelsrichting, slotenpatroon, landgebruik), niet meer herkenbaar zijn. Elders, vaak buiten de gemeentegrens, doen zich veel gaveren en meer bijzondere vormen voor van dit landschapstype. Het gebied kan nog wel van waarde zijn als onderdeel van de laatste onbebouwde ruimten van de gemeente.

Binnen het stedelijk gebied betekent dat de stedelijke structuur die van de prestedelijk landschap (of van stedelijke bebouwing van voor ca. 1970) geheel heeft overschreven. Er kunnen zich uiteraard nog wel andere kwaliteiten voordoen dan alleen de historisch-landschappelijke.

6 Historische landschapselementen (kaartbijlagen 3 en 4)

6.1 Inleiding

In het eerder uitgevoerde onderzoek van historisch-geografische waarden ten behoeve van archeologische waarden- en verwachtingskaart is reeds aandacht besteed aan een aantal typen landschapselementen (Kloosterman e.a., 2011). Het ging daarbij om historische nederzittingslocaties, kastelen en buitenplaatsen en om militaire elementen gerelateerd aan de Tweede Wereldoorlog. Voor de verdiepingsslag die in het kader van dit rapport is verricht, is het aantal typen elementen en structuren uitgebreid. Daarbij zijn ook bestaande datasets verder gepreciseerd en uitgediept. In hoofdstuk 2 hebben we de methoden en bronnen toegelicht. In deze paragraaf gaan we dieper in op de bevindingen en de achtergronden.

De landschapselementen zijn per thema gegroepeerd in de legenda. De resultaten van de inventarisatie van landschapselementen zijn geprojecteerd op de diverse cultuurlandstypen, om de relatie tussen elementen en landschapstype inzichtelijk te maken (kaartbijlage 3). De elementen die verband houden met oorlog en defensie zijn afgebeeld op kaartbijlage 4. De historische landschapselementen zijn niet afzonderlijk gewaardeerd (zie § 2.3.3).

Opgemerkt moet worden dat zich met name bij de structuren een overlap voordoet met enkele landschapstypen (vergelijk kaartbijlage 1 en 3). Dit is het geval bij wegen en kades (zie § 5.3.4), bij kanalen en snelwegen (zie § 5.4) en bij historisch lijnvormig groen, zoals bomenrijen (zie § 5.5). Wat betreft het thema oorlog en defensie is sprake van een overlap met het defensielandschap (zie § 5.3.10). De op CD bijgevoegde database bevat meer detailinformatie over de geïnventariseerde historische landschapselementen (bijlage 5).

6.2 Bouwwerken

De historische nederzittingslocaties (historische huisplaatsen/erven van boerderijen, molens, kerken, etc.) zijn gekarteerd op basis van het kadastraal minuutplan van 1832. Deze informatie is aangevuld met gegevens van de Historische Kring Nieuwegein. Samen met de kartering van de verschillende landschapstypen, die ook op basis van 19e-eeuws kaartmateriaal heeft plaatsgevonden, ontstaat een beeld van de structuur van waaruit de gemeente Nieuwegein zich vervolgens vanaf de tweede helft van de 19e eeuw heeft ontwikkeld.

De kartering van historische nederzittingslocaties in de gemeente Nieuwegein in 1832 leverde totaal 525 bouwwerken op. De locatie van de bebouwing is indicatief als puntlocatie op de kaart gezet, zonder dat onderscheid is gemaakt naar functie of aard van de bebouwing. Voor deze werkwijze is hier gekozen om een beeld te geven van de locatie en de dichtheid van de bebouwing. De meeste bouwwerken concentreren zich als lintbebouwing in Jutphaas en in het histo-

risch centrum van Vreeswijk. Meer gedetailleerde informatie over functie en aard van de bebouwing is opgenomen op de kaartlaag historische bouwkunde en stedenbouw (kaartbijlage 2).

Enkele specifieke typen bouwwerk zijn wel met een afzonderlijk symbool op de kaart aangegeven. Hieronder vielen twee kerken, twee kastelen, één buitenplaats, twee korenmolens en twee windmolens. Daarnaast zijn enkele nederzettingsterreinen als vlak weergegeven op basis van studie van historisch kaartmateriaal. Bij de kasteelterreinen is leidend geweest of er nadien nog sprake was van een buitenplaats of niet. Was dat wel het geval, dan zijn ze als buitenplaats gekarteerd en niet als kasteelterrein. Bij de inventarisatie zijn 10 kasteelterreinen of buitenplaatsen opgenomen. Hiervan zijn er nog vier aanwezig, één is nog als zodanig herkenbaar en vijf zijn verdwenen en niet meer herkenbaar. Daarnaast zijn er zes omgrachte terreinen opgenomen, waarvan er twee nog bestaan, één is nog herkenbaar, de overige drie zijn verdwenen. Veelal gaat het hier om omgrachte agrarische erven. Er zijn drie dorps- of stadskernen gekarteerd, te weten Vreeswijk, Jutphaas bij het Kerkveld en Jutphaas aan de Vaartse Rijn. Hierbij is de begrenzing van de kadastrale minuutplannen uit 1832 als uitgangspunt genomen.

Op de kaart hebben wij een molenbiotoop met een straal van 400 meter getekend. Honderd meter is volgens Vereniging De Hollandsche Molen vanuit praktisch oogpunt het minimale gebied zonder bebouwing (bij molens zonder belt) of met lage bebouwing tot maximaal de hoogte van de belt, berg of stelling waarbij de molen nog zonder onoverkomelijke problemen kan draaien.

6.3 Infrastructuur

Wegen vormen een belangrijk structurerend element in een gebied. De menselijke waarneming van het landschap vindt doorgaans plaats vanaf wegen en daarom ontlenen we onze oriëntatie ook meestal aan deze wegen. Bovendien vertelt de wegenstructuur veel over het type landschap waarin we ons bevinden. Veel van deze wegen zijn verdwenen of onderbroken als gevolg van de aanleg van grootschalige infrastructuur aan het eind van de 19e eeuw en in de gehele 20e eeuw, in de vorm van kanalen en autosnelwegen. Ook de grootschalige aanleg van naoorlogse woonwijken heeft grote invloed gehad op het wegenpatroon. Een van de meest structuur bepalende historische wegen in de gemeente Bieuwegein was de Overeindseweg, die oorspronkelijk de hoofdweg vormde tussen Jutphaas en Oud Wulven (buiten de gemeente Nieuwegein).

Voor het inventariseren van historische wegen is voornamelijk gebruikt gemaakt van enkele kaartseries uit de 19e en 20e eeuw. Daarbij is telkens een vergelijking gemaakt met de huidige situatie om te kunnen bepalen of het betreffende weggedeelte nog bestaat of niet. Vertrekpunt was het kadastraal minuutplan uit 1832. Daarbij werd nauwgezet bekeken of het huidige wegtraacé nog wel op de historische locatie te vinden is. Wanneer de weg verlegd is, bijvoorbeeld door dat bochten zijn afgesneden, is er de kwalificatie 'verdwenen' aangegeven. Deze verdwenen wegen zijn eveneens ingetekend. De wegen zijn gekarteerd op basis van het kadastraal minuutplan van 1832. Deze informatie is aangevuld met gegevens van de Historische Kring Nieuwegein.

6.4 Waterstaat

Op basis van literatuur- en kaartstudie is getracht een goed beeld te geven van de waterstaatsgerelateerde patronen en objecten in de gemeente Nieuwegein op hoofdlijnen. Het betreft daarbij de meanders, kanalen, weteringen en andere (hoofd)afwateringen. Daarnaast ook de kaden, dijken, historische brug- en sluislocaties binnen de gemeente. In de waterstaatkundige geschiedenis van Nieuwegein kunnen op hoofdlijnen drie ontwikkelingen worden onderscheiden. De eerste betreft de ontwikkeling van de grote rivieren de Kromme Rijn en de Lek, de tweede ontwikkeling heeft betrekking op ontginning en ontwatering van het gebied, de derde ontwikkeling betreft de grote infrastructurele werken, zoals het Merwedekanaal, Lekkanaal en Amsterdam-Rijnkanaal. Deze drie ontwikkelingen zijn in hoofdlijnen opeenvolgend geweest, maar hebben ook overlap gekend en elkaar beïnvloed in de ruimtelijke ordening.

De ruimte ontwikkeling van Nieuwegein is in sterke mate bepaald door aanleg van opeenvolgende generaties waterwegen. Natuurlijke of gegraven waterwegen waren een van de meest bepalende factoren voor de locatie en de ontwikkeling van nederzettingen. De waterwegen zijn opgenomen als vijfde venster in de Canon van Nieuwegein en worden daar omschreven als de levenslijnen van Jutphaas en Vreeswijk (www.nieuwegein.nl). De Vaartse Rijn werd in het midden van de 12e eeuw aangelegd en is een van de oudste en meest bepalende, gegraven waterwegen in de gemeente. De ligging en locatie van waterwegen is in sterke mate bepalende voor de wijze waarop nederzettingen zich ruimtelijk konden ontwikkelen. Dit geldt in sterke mate voor de kanalen in Nieuwegein, zoals het Merwedekanaal (1892), het Lekkanaal (1938) en het Amsterdam-Rijnkanaal (1952). Omdat het Amsterdam-Rijnkanaal en de met het kanaal samenhangende elementen van recente datum zijn, zijn ze niet opgenomen in de inventarisatie van historische landschapselementen.

Bij de kartering van waterstaatswerken zijn zowel punten, als lijnen, als vlakken gekarteerd. Ook voor dit onderdeel is het kadastraal minuutplan van 1832 als basis gehanteerd. Doel van het karteren van puntobjecten was het in beeld brengen van bruglocaties, sluisjes en van andere objecten die met de waterstaatsgeschiedenis van Nieuwegein verbonden zijn. Ook de waterlopen, dijken en kades zijn gekarteerd aan de hand van de minuutplannen van 1832. Samen vormen zij de hoofdlijnen van de waterstaatkundige structuur die is ontstaan met de ontginning van het gebied.

De situatie in de eerste helft van de 19e eeuw is echter geen eindstadium. De aanleg van het Lekkanaal en Amsterdam-Rijnkanaal hebben in de 20e eeuw voor grote veranderingen in de waterstaatkundige structuur gezorgd, evenals de aanleg en aanpassingen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in de 19e en eerste helft van de 20e eeuw. De elementen die hiermee samenhangen zijn gekarteerd aan de hand van de zogenaamde Bonnebladjes en topografische kaarten uit de 19e en eerste helft 20e eeuw. Ook is aangegeven tot in hoeverre de elementen nog aanwezig zijn in het huidige landschap.

6.5 Oorlog en defensie (kaartbijlage 4)

Een van de grootste cultuurhistorische structuren binnen de gemeente Nieuwegein is de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Om die reden zijn de objecten en structuren die hiermee samenhangen apart in kaart gebracht. Ongeveer een derde van het grondgebied van de gemeente Nieuwegein heeft in het verleden een militaire functie gehad. Het grootste deel hiervan werd in beslag genomen door schootsvelden en inundatievlaktes. Aan de westzijde van de inundatievlaktes lag een stelsel van sluizen, kanalen, forten en later ook kazematten en opstelplaatsen voor artillerie. Veranderende militaire technieken en tactieken én een steeds weer wijzigende ruimtelijke inrichting zorgde ervoor dat veel elementen nog voordat de linie na de Tweede Wereldoorlog werd opgeheven, hun functie verloren en deels werden afgebroken.

Tot de geïnterpreteerde elementen behoren elementen die op zichzelf niet tastbaar zijn, maar wel invloed hebben gehad op de ruimtelijke ordening. Dit zijn de inundatievlaktes, verboden kringen die een vrij schootsveld moesten garanderen en de hoofdweerstandslijn. Dit zijn tevens elementen die net als dijken en waterlopen een dubbelfunctie hadden.

De elementen die samenhangen met de laatste bouwperiode (1939 tot 1940) zijn aangevuld met elementen uit de inventarisatie van de archeologische waarden en verwachtingskaart (Kloosterman e.a., 2011). De elementen uit de periode 1940-1945 zijn geheel overgenomen uit voornoemd rapport, het betreft onder andere de stellingen die zijn aangelegd rondom het Lekkanaal. Tot slot zijn een enkel oorlogsgraf en oorlogsmonument toegevoegd aan deze kaart.

7 Historische bouwkunde en stedenbouw (kaartbijlage 2 en 6)

7.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de karakteristiek van historische bouwkunde in de plangebieden Vreeswijk-Noord en Laagraven beschreven. Dit gebeurt aan de hand van een globale ruimtelijke ontwikkelingsschets en het signaleren van de nog aanwezige en herkenbare historische bebouwing, die de verschillende ontwikkelingsstadia van het plangebied illustreert.

Evenals bij de landschapselementen zijn de resultaten van de inventarisatie van historische bouwkunde en stedenbouw geprojecteerd op de diverse cultuurlandstypen, om de relatie tussen elementen en landschapstype inzichtelijk te maken (kaartbijlage 2). Voor de kernen Vreeswijk en Jutphaas-Kerkveld is een gedetailleerde beschrijving opgenomen in hoofdstuk 3 en uitsneden op kaartbijlage 2. Een overzicht van de waarden per bestemmingsplangebied is opgenomen in bijlage 3. De waardering van de historische bouwkunde en stedenbouw is afgebeeld op kaartbijlage 6. De op CD bijgevoegde database bevat meer detailinformatie over de geïnventariseerde historische bouwkundige en stedenbouwkundige waarden (bijlage 5).

Opgemerkt moet worden dat zich met name bij de ensembles een overlap voordoet met enkele landschapstypen (vergelijk kaartbijlage 1 en 2). Dit is het geval bij dorpskernen en bewoningslinten (zie § 5.2) en bij buitenplaatsen (zie § 5.3.7).

7.2 Inventarisatie historische bouwkunde en stedenbouw

De geïnventariseerde objecten en complexen zijn, voor zover uiteindelijk van voldoende belang geacht, als historische bouwkundige waarden aangegeven op de waardenkaart (kaartbijlage 2). Op deze kaart zijn de locatie en de omvang van de objecten weergegeven. In de inventarisatie worden de volgende bouwtypen onderscheiden. Binnen de bouwtypen is, indien relevant een verdere verfijning van de typologie gebruikt, zie voorbeeld bij agrarisch:

- agrarisch (voorbeeld verfijning: agrarisch-boerderij, agrarisch-schuur);
- begraafplaats;
- herinneringsmonument;
- horeca;
- infrastructuur;
- industrieel;
- kantoor;
- militair;
- overheidsgebouwen;
- religie;
- school;

- sociaal;
- straatmeubilair;
- woonhuis;
- grenspaal.

De verschillende bouwtypen zijn in de waardenkaart door middel van symbolen aangeduid. In de kaartlagen 'historische bouwkunst' wordt volstaan met het visualiseren van vooral de bouwkundige artefacten en andere fysieke objecten in deze gebieden. Het beeldmateriaal is voorzien van adreslabels en op kern geordend in bestandslijsten.

De kaartlaag met de historisch-bouwkundige waarden biedt verder de volgende informatie:

- alle rijksmonumenten (hoofd- en bijgebouwen);
- alle gemeentelijke monumenten (hoofd- en bijgebouwen);
- de karakteristieke objecten, complexen en ensembles, waaronder niet alleen de gebouwde objecten worden verstaan, maar ook historisch straatmeubilair, herinneringsmonumenten, begraafplaatsen, (monumentale wand)kunst, waardevolle infrastructurele objecten, historische buitenplaatsen met opstallen en militaire ensembles;
- gebouwen met bouwhistorische kwaliteit;
- de beschermde stads- en dorpsgezichten;
- overige bijzondere en karakteristieke gebieden.

Rijks- en gemeentelijke monumenten

In de kaartlaag met de historisch-bouwkundige waarden zijn alle rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten in beeld gebracht, uitgezonderd de archeologische monumenten. Dit is gebeurd op basis van de meest recente informatie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de gemeente Nieuwegein. De redengevende beschrijvingen leveren de informatie over welke onderdelen per adres zijn beschermd. Wanneer er onder één adres meerdere, gescheiden van elkaar staande, bouwdelen zijn beschermd, dan zijn deze om kaarttechnische redenen telkens afzonderlijk in de database opgenomen. Een boerderij met een aangebouwde schuur (op de kaart weergegeven als één item), die beide afzonderlijk in de redengevende beschrijving zijn genoemd, zijn in de regel in de database als één object opgevat.

Karakteristieke objecten

Op de waardenkaart is een groot aantal karakteristieke objecten gemarkeerd. Het gaat om allerlei soorten historische gebouwen en complexen, objecten als herinneringsmonumenten, historische begraafplaatsen, bruggen, etc. In de inventarisatie is geen minimale leeftijdsgrens aangehouden, maar enkele uitzonderingen daargelaten, zijn de objecten niet jonger dan circa 1980. De periode van het naoorlogs erfgoed (1945-1970) is dus volledig in de inventarisatie meegenomen, evenals het voor de jonge gemeente en groeikern Nieuwegein relevante decennium 1970-1980.

7.3 Waardering historische bouwkunde en stedenbouw

Vanwege de 'hoge ondergrens' van de veldselectie bevat het in deze inventarisatie gepresenteerde overzicht geen objecten, die een neutrale of negatieve totaalwaarde scoren (zie § 2.3). In sommige gevallen is enigszins afgeweken van de beschreven scoreberekening, bijvoorbeeld bij objecten, die zich moeilijk via de bouwkundig georiënteerde criteria laten beoordelen (bijvoorbeeld straatmeubilair, herinneringsmonumenten, begraafplaatsen, panden met vooral bouwhistorische waarden), of in gevallen, waarin één of meer criteria ten opzichte van de andere uitzonderlijk hoog scoren. Ook bij uit verschillende bouwdelen bestaande complexen is soms afgeweken van deze 'scoreberekening'. Zo kan een orde K2 boerderij uiteindelijk toch worden opgewaarderd tot orde K1, wanneer er sprake is van een bijzonder gaaf erf met belangwekkende bijgebouwen, die K1 hebben gescoord. Het ensemble is dan van zeer hoge cultuurhistorische kwaliteit.

De in de kaart opgenomen karakteristieke objecten hebben op de vijf genoemde criteria (met enkele uitzonderingen) tenminste overwegend positief gescoord. Ze hebben dan ook met elkaar gemeen dat ze van belang zijn als onderdeel/ondersteuning van de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en vanwege ensemblewaarde met nabijgelegen karakteristieke en/of beschermde objecten. Ook is er altijd sprake van een behoorlijke herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en een zekere mate van gaafheid van hoofdvorm, in relatie tot de ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid van het gebied.

Definitie totaalwaarden

Orde K1 Zeer hoge cultuurhistorische waarde

De op de beleidskaart als K1 gekwalificeerde objecten scoren op bovengenoemde criteria medeendeels hoog. Het betreft zeer hoogwaardige onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles), die vanwege de voornamelijk hoge ruimtelijke waarden, historische waarden en objectwaarden van wezenlijk en onlosmakelijk belang zijn voor de gemeente Nieuwegein en zijn historisch-ruimtelijke gebiedskarakteristieken.

Wanneer ze zouden worden getoetst aan de algemeen gehanteerde monumentenselectiecriteria dan is de kans zeer groot dat ze voldoende waarden bezitten voor de kwalificatie gemeentelijk monument. Integrale instandhouding is zeer gewenst. Orde K1 kan dan ook als 'monument-waarde' worden gekenschetst. Mocht er in de toekomst overgegaan worden tot het actualiseren van de gemeentelijke monumentenlijst dan is dit de topcategorie, waaruit geselecteerd kan worden.

Rijks- en gemeentelijke monumenten scoren eveneens K1.

Orde K2 Hoge cultuurhistorische waarde

De categorie K2 scoort vooral bij de criteria architectuurhistorische waarden, gaafheid, herkenbaarheid en zeldzaamheid wat lager dan de categorie K1, vaak vanwege de wijzigingen aan details. Verder betreft het karakteristieke onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles) die vanwege de voornamelijk hoge én positieve ruimtelijke waarden, historische waarden en objecten van grote betekenis zijn voor de gemeente Nieuwegein en zijn historisch-ruimtelijke gebiedskarakteristieken. Instandhouding van het gevelbeeld en/of hoofdvormen is wenselijk.

Orde K3 Positieve cultuurhistorische (beeldondersteunende) waarde

De laagste categorie K3 is voornamelijk wat betreft de hoofdverschijningsvorm goed herkenbaar gebleven; details of gevelindelingen kunnen verstoord zijn. Voorwaarde is dat er sprake is van een meer dan voldoende mate van herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en dat deze objecten een wezenlijk onderdeel vormen van één van de gebiedskarakteristieken of de beschermde stads- en dorpsgezichten. Deze objecten hebben vooral een beeldondersteunende waarde. Instandhouding van de hoofdvormen is wenselijk.

7.4 Waardering vlakken historische bouwkunde en stedenbouw (ensembles)

Ten behoeve van de integrale waarderingskaart is ook de discipline "Historische bouwkunde en stedenbouw" als vlak globaal beoordeeld. Vanuit het perspectief van de historische gebouwde omgeving is een aantal gebieden en ensembles gemarkeerd, die vanwege de zeer duidelijk aanwezige gebiedskarakteristiek, de gave structuren en een hoge dichtheid aan waardevolle (beschermde) gebouwen een hoge cultuurhistorische waarde vertegenwoordigen. Er is gekeken naar de samenhang tussen historische dorpsstructuren, de jongere stedenbouw, het landschap en groen enerzijds en het de bebouwing anderzijds. Een hoge dichtheid aan cultuurhistorische waarden ("stapelings") heeft hier geleid tot de globale definitie van een aantal karakteristieke gebieden. De gehanteerde criteria zijn gaafheid, herkenbaarheid en zeldzaamheid op gemeentelijk niveau, wat betreft de aanwezige historische ruimtelijke structuren en de bebouwing. Ook worden ze gekenmerkt door een hoge dichtheid aan beschermde monumenten en karakteristieke objecten.

De criteria (op gemeentelijk niveau) waaraan deze gebieden en ensembles zijn getoetst zijn:

- het belang van het gebied of ensemble als voorbeeld of onderdeel van één van de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en de ontwikkelingsgeschiedenis/historische gelaagdheid;
- het belang van het gebied vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van de omgeving, vanwege opmerkelijke ligging, zichtlijnen, aanwezigheid van landmarks, etc.
- de structurele gaafheid en herkenbaarheid van het gebied;
- de dichtheid en kwaliteit van de aanwezige beschermde en/of karakteristieke bebouwing, waarbij gelet is op herkenbaarheid, gaafheid en (in mindere mate) zeldzaamheid.

Per criterium kunnen de volgende scores worden gegeven: xx, x, 0.

De eindscore bepaald de waardengradatie:

Zeer hoge waarde	minimaal 4 maal xx
Hoge waarde	minimaal 2 maal xx en 2 maal x
Middenwaarde	minimaal 4 maal x
Basiswaarde	minimaal 2 maal x en 2 maal 0
Geen bijzondere waarde	alles daaronder

Een zeer hoge waarde is toegekend aan:

- de historische kern Vreeswijk (dit is het beschermde dorpsgezicht + het fortgebied en een deel van Vreeswijk Noord);
- de Koninginnensluis met entourage;
- de landgoedkern van Oudegein;
- de historische kern van Jutphaas (dit is het beschermde dorpsgezicht en aansluitende lintbebouwing langs de Vaartse Rijn en de Doorslag, omgeving kerk Nedereindseweg.
- complex landgoed Rijnhuizen;
- fort Jutphaas;
- de Malapertweg, agrarische lintbebouwing;
- Overeindseweg, agrarische lintbebouwing;
- Lekkanaal met Beatrixsluis, schutssluisje, kazematten en overige onderdelen Nieuwe Waterlinie;
- complex Tweede Fort;

Een hoge waarde hebben:

- het centrale deel van de wijk De Doorslag (1975-1980);
- hollande IJssel met gebiedje De Doorslag en Watertorencomplex;
- het Kerkveld met begraafplaats;
- het Waterleidingbedrijf met bedrijfscomplex, dienstwoningen en grootschalige parkaanleg;
- Merwedekanaal met kadebebouwing, achterliggende historische straatjes;
- de Wiersdijk;
- de lintbebouwing langs de Nedereindseweg in Jutphaas en het tuindorp aan de Stormerdijkstraat;
- de lintbebouwing langs noordelijk deel Utrechtsestraatweg in Jutphaas;
- de uitbreidingswijk Wijkersloot (centrale deel);
- het Eendennest (1975-1980);
- strook langs de Lekdijk (Lekdijk Oost);

Een middenwaarde hebben:

- de randzones van de naoorlogse wijk Wijkersloot;
- de vroegnaoorlogse uitbreiding van Vreeswijk;
- het late jaren '70 buurtje aan weerszijden van de Sweelincklaan.

Een basiswaarde hebben:

- alle overige woonwijken en gebieden in Nieuwegein, uitgezonderd de gebieden die zijn gekwalificeerd als 'geen bijzondere waarde'.

Geen bijzondere waarde hebben:

- Liesbosch;
- Bedrijventerrein Plettenburg-De Wiers;
- Het Klooster.

Incidentele waardevolle gebouwen of complexen in overigens sterk veranderde omgeving leiden niet tot een integrale opwaardering van het vlak stedenbouw en architectuur.

Tabel 6. Waardering vlakken bouwkunde.

8 Een integrale waardering en selectie (kaartbijlage 7)

8.1 Waarom een integrale waardering?

In verschillende passages in dit rapport spreken we over de noodzaak ook lager gewaardeerde gebieden bij ontwikkelingen een hoogwaardige kwaliteitsimpuls te geven op basis van hun cultuurhistorische kenmerken. Om praktische redenen is het echter begrijpelijk dat overheden prioriteiten willen stellen en derhalve op strategisch niveau op een andere manier om willen gaan met de cultuurhistorisch hoogwaardige gebieden dan met de cultuurhistorisch laagwaardige. Een hoog gewaardeerd gebied en een laag gewaardeerd gebied zouden wellicht idealiter allebei dezelfde ontwikkelingsrichting moeten kennen om te gaan gelden als een kwalitatief 'topgebied'. In de praktijk wordt echter dikwijls gekozen om zorgvuldiger om te gaan met een relatief gaaf gebied, terwijl in het sterk aangetaste meer ruimte is voor autonome gebiedsontwikkelingen, al dan niet met oog voor een zekere cultuurhistorische zorgvuldigheid.

8.2 Selectiemethode

De gemeente Nieuwegein heeft vanuit dit selectieperspectief gevraagd om een integrale hiërarchische verdeling van het grondgebied van de gemeente in vijf categorieën. Deze categorieën geven – van zeer hoog naar geen bijzondere waarde - een beeld van de integrale cultuurhistorische kwaliteit van het plangebied, en noemen we daarom ook wel 'integrale waardering'. Hiervoor zijn cultuurhistorische waarden op het gebied van aardkunde, cultuurlandschap en historische (steden)bouwkunde binnen één kaartbeeld geïntegreerd. De vijf categorieën zijn als cultuurhistorisch waardevolle zones (CHW-zones) aangegeven op kaartbijlage 7.

Deze categorieën van cultuurhistorische kwaliteit kunnen gebruikt worden om de 'mate van zorgvuldigheid die betracht moet worden bij toekomstige ontwikkelingen in relatie tot het aanwezige cultuurhistorisch erfgoed' in de betreffende zones te bepalen. Leidend voor de zone-indeling zijn de cultuurlandschappelijke waardering (zie kaartbijlage 5; hierin zijn ook de aardkundige waarden verwerkt) en de aanwezige historisch-(steden)bouwkundige waarden (zie kaartbijlage 6).

Voor elke discipline is apart gekeken naar de verdeling over de zones van de verschillende gebieden. Vervolgens is er een methode gekozen om de verschillende sectorale waarderingen te combineren tot één gebiedsverdeling met de vijf genoemde zones (CHW-1 t/m CHW-5) als uitgangspunt. Daarbij is expliciet gekozen om waarden niet te stapelen, d.w.z. een gebied in een hogere klasse in te delen naarmate meer sectorale afwegingen hoger uitvielen. Het gevaar daarvan is namelijk dat een gebied dat vanouds onbebouwd was en feitelijk daardoor gaver is, lager geclassificeerd zou worden dan een identiek gebied waar een beschermd pand uit de wederopbouwperiode staat dat niets met het betreffende landschap te maken heeft. Mede daarom is gekozen voor een verdelingsmethode waarbij een hoogste score op één van de disciplines direct betekende dat het betreffende gebied in de hoogste CHW-zone (CHW-1) terecht zou komen.

De selectie is op basis van bovenstaande uitgangspunten in twee stappen uitgevoerd:

- Stap 1. Per discipline is nagegaan welke 'waarderingsklassen' binnen die discipline in welke van de vijf CHW-zones terecht zouden moeten komen. Beoordelingscriterium was daarbij de aanname dat de CHW-zones 1, 2, 3, 4 en 5 respectievelijk een zeer hoge, hoge, middelmatige, lage en basiszorgvuldigheid zouden gaan betekenen in de uiteindelijke planologische uitwerking. Uiteindelijk is besloten om de vijf sectorale klassen van elke discipline gelijk te verdelen over de integrale klassen; de hoogste klassen van landschap en (steden)bouwkunst gaan dus naar CHW-zone 1, de één-na-hoogste naar CHW-zone 2, etc. Omdat het aantal sectorale klassen even hoog was als het aantal integrale zones, was die verdeling op een logische manier te maken.
- Stap 2. Na de vertaling van de sectorale beoordelingen in de integrale en uniforme CHW-zones zijn de zones van de verschillende disciplines samengevoegd. Telkens is daarbij de hoogste CHW-zone leidend: wanneer een gebied (steden)bouwkundig in zone 3 is ingedeeld, maar landschappelijk in zone 4, wordt dit op de samengevoegde kaart CHW-zone 3 (zie ook de overweging hierboven over de verdelingsmethode).

8.3 Cultuurhistorische hoofdstructuur van Nieuwegein

Op basis van de gecombineerde waardering van landschap en bouwkunst verschijnt een beeld van wat we de 'cultuurhistorische hoofdstructuur' van de gemeente Nieuwegein zouden mogen noemen: datgene wat Nieuwegein cultuurhistorisch waardevol en bijzonder maakt.

Niemand zal het ontkennen: Nieuwegein is een sterk verstedelijkte gemeente met weinig restend buitengebied. Wijdse veenontginningen vormen dan ook niet de kern van Nieuwegeins erfgoed. Toch is een belangrijke waarde direct met dat buitengebied verbonden: de herkenbaarheid van het prestedelijk landschap in de bebouwde kom. Meer dan menigeen zal denke, vinden we daarvan in de bebouwde kom nog overal sporen terug, bijvoorbeeld van oude bewoningslinten, verspreide buitenplaatsen, kaden en dijkjes. Ook indirecte overblijfselen zijn aanwezig, zoals verkavelingspatronen die nog af te leiden zijn uit de manier waarop wijken zijn gestructureerd en – meer direct – in de uiterwaarden. Ondanks enkele onderbrekingen, zowel verkeerstechnisch als op grotere schaal, is het middeleeuwse lint van de Nedereindseweg met zijn verwijding ter hoogte van Kerkveld nog één van de juwelen van Nieuwegein. Met name voor fietsers is het lint nog zeer goed als één geheel te beleven.

Eveneens karakteristiek is het veelvormige watererfgoed van Nieuwegein. Verschillende generaties vaarten, zoals de Vaartse Rijn, de Doorslag met zijn trechtvormige verkaveling aan de westzijde en het 20e-eeuwse Amsterdam-Rijnkanaal, de ligging van het stadje Vreeswijk als 'sluisnederzetting' aan het einde van de Vaartse Rijn bij de Lek, de Kromme IJssel en bijzonder

waterstaatkundig-militair erfgoed als de Plofsluis geven identiteit aan Nieuwegein als ‘waterknooppunt’.

Als we naar de historische bouwkunst kijken, valt onder meer op dat de relatie tussen (prestedelijk) landschap en bouwkunst goed bewaard is gebleven binnen de linten. Niet alleen is de historische weg als zodanig bijzonder te noemen, ook vinden we er nog talrijke historisch waardevolle panden terug. Wanneer we verder inzoomen op het gebouwd erfgoed in Nieuwegein, dan blijkt bij een nadere beschouwing dat vanaf de middeleeuwen alle historische perioden goed vertegenwoordigd zijn in het bouwkundig erfgoed. Bovendien zien we dat de kernen Jutphaas (inclusief Kerkveld) en Vreeswijk vrij gaaf bewaard zijn gebleven. Uitbreidingswijkjes van net na de Tweede Wereldoorlog zorgden als buffers voor de bescherming van de historische kernen tegen al te rigoureuze ingrepen tijdens de stormachtige groei die Nieuwegein na 1970 doormaakte. Niet alleen zijn veel historische panden in de oude kernen bewaard gebleven, ook zouden zij nóg oudere kernen kunnen bevatten dan nu op basis van een inspectie van de buitenkant verondersteld kan worden. Daarmee heeft Nieuwegein ook een hoge bouwhistorische potentie.

Ondanks zijn grootschalige veranderingen in de laatste 40 jaar heeft Nieuwegein dus nog altijd een schat aan archeologisch, landschappelijk en gebouwd erfgoed. Met recht kan worden gezegd: Nieuwegein is een jonge stad, met oude kwaliteiten.

Deel III

Beleidsmatige vertaling

9 Beleidsadviezen

9.1 Inleiding

De kern van dit project betreft de inventarisatie, waardering en selectie van cultuurhistorische waarden in de gemeente Nieuwegein. Daarnaast worden adviezen gegeven hoe om te gaan met deze waarden. Uitgangspunt is immers on bij ruimtelijke ingrepen rekening te houden met cultuurhistorische waarden. Daarbij gaat het niet alleen om behoud en beheer van aangetoonde waarden. Ook het versterken van aangetaste waarden, of mogelijk zelfs verdwenen waarden is een mogelijkheid. Voor het bereiken van de gewenste doel staat een breed instrumentarium ter beschikking. Het betreft niet alleen harde instrumenten, zoals wet- en regelgeving op Rijks-, provinciaal en gemeentelijk niveau, maar ook zachte instrumenten zoals het stimuleren van beleefbaar maken van cultuurhistorische waarden.

Alle geselecteerde cultuurhistorische waarden opnemen in het bestemmingsplan is niet haalbaar en ook niet wenselijk. Dit maakt een bestemmingsplan te gedetailleerd, terwijl er juist een tendens bestaat om bestemmingsplannen abstracter te maken. Ook is het bestemmingsplan vooral geschikt om elementen met een ruimtelijk beslag op te nemen, bijvoorbeeld wel een element dat een vlak beslaat, maar niet een puntelement. Dat sluit aan bij de gekozen benadering om voor de cultuurlandschappelijke waarden bij de waardering uit te gaan van deelgebieden en niet van individuele objecten als een losse weg. Naast het bestemmingsplan is zoals gezegd een groot aantal andere instrumenten beschikbaar die ook een bijdrage kunnen leveren aan het beschermen van cultuurhistorische waarden.

Deze instrumenten kunnen in meer of mindere mate dwingend zijn, voorwaardenscheppend of juist stimulerend. In een korte schets wordt een indruk gegeven van enkele instrumenten op gemeentelijk niveau. Bouwwerken in Nieuwegein moeten voldoen aan de Welstandsnota Nieuwegein 2010. Daarin staan criteria die ook wel 'redelijke eisen van welstand' worden genoemd en betrekking hebben op het uiterlijk van een bouwwerk. Nieuwbouwplannen en ook bestaande bouwwerken worden hieraan getoetst. De welstandscommissie, die de gemeente adviseert, baseert haar advies op de criteria uit deze Welstandsnota. De gemeente kan ook vooraf kaders scheppen voor nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen door het opstellen van een beeldkwaliteitsplan, zoals is gedaan voor de aan te leggen fietsbrug bij de Plofsluis. Het beeldkwaliteitsplan dient als ruimtelijke kader voor het ontwerp. Het plan dient enerzijds als basis voor aanbestedingen en is anderzijds een toetsingskader voor de gemeente bij het beoordelen van ingediende plannen. Ook op geheel andere wijze kan aandacht worden gevraagd voor cultuurhistorische waarden. Zoals met de canon van Nieuwegein, die in 2008 is gepresenteerd en een rondgang biedt door de geschiedenis van Nieuwegein, Jutphaas en Vreeswijk in 27 gebeurtenissen, veelal te koppelen aan specifieke locaties. De canon is opgesteld door de Oudheidskamer Vreeswijk, de Historische Kring Nieuwegein en de gemeente Nieuwegein en vormt onderdeel van 'Het Geheim van Nieuwegein', een campagne die de leuke en boeiende kanten van Nieuwegein voor het voetlicht

wil brengen (www.nieuwegein.nl). Dergelijke initiatieven kunnen worden uitgebreid met wandel- en fietsroutes, lesmaterialen voor basisscholen en alle andere middelen die de burger van Nieuwegein bewust kunnen maken van de cultuurhistorische waarden van de eigen woonomgeving.

Ter inleiding op de beleidsadviezen en ontwikkelingsrichtingen is nog een opmerking op zijn plaats. De inventarisatie, waardering en selectie van cultuurhistorische waarden is uitgevoerd door een interdisciplinair team van specialisten. De hier gepresenteerde beleidsadviezen en ontwikkelingsrichtingen zijn opgesteld vanuit de diverse disciplines. Ze vormen een eerste aanzet voor het verder integreren van cultuurhistorische waarden in het proces van ruimtelijke ordening en in het erfgoedbeleid van de gemeente Nieuwegein. Het is aan RO-medewerkers en beleidsambtenaren van de gemeente om deze adviezen verder uit te werken. De adviezen geven de richting aan en kunnen worden gezien als een eerste aanzet. Het is aan de RO-medewerkers en beleidsambtenaren om een zorgvuldige, integrale afweging te maken met andere belangen. Als projectteam dat de cultuurhistorische waardenkaart heeft opgesteld menen we hiervoor de juiste bouwstenen te hebben aangeleverd.

9.2 Algemene beleidsadviezen voor CHW-zones

De CHW-zones kunnen als Waarde-Cultuurhistorie 1, Waarde-Cultuurhistorie 2, etc. worden opgenomen in toekomstige bestemmingsplannen. De zones geven aan in welke mate er rekening gehouden dient te worden met het aanwezige cultuurhistorisch erfgoed. Bij de bepaling van wat er vanuit cultuurhistorisch perspectief op een specifieke plek concreet is toegestaan ('in welke ruimtelijke vorm?') zal gebruik gemaakt moeten worden van de sectorale kaarten en bijbehorende adviezen (zie § 9.3-9.5). Volledigheidshalve wordt opgemerkt dat naast de gekozen strategieën voor de ruimtelijke ontwikkeling van het gebied ten behoeve van het bestemmingsplan sectoraal beleid, wetgeving en gemeentelijke verordeningen onverkort van kracht blijven.

Aan de bovenstaande verdeling van het grondgebied van de gemeente Nieuwegein in vijf CHW-zones zijn in overleg met de gemeente Nieuwegein strategieën gekoppeld over de omgang met het gebied vanuit een cultuurhistorisch perspectief. In het bestemmingsplan houdt de categorie-indeling dan ook direct verband met de mate waarin cultuurhistorie een bepalende factor zal moeten en kunnen zijn in planvorming en -beoordeling, en daarmee dus ook met de mate waarin het historisch referentiekader een rol speelt bij nieuwe ontwikkelingen. In de praktijk komt het erop neer dat in zone 4 vaker vrijstelling zal kunnen worden verleend vanuit cultuurhistorisch perspectief dan in zone 3, etc., alhoewel ernaar gestreefd dient te worden altijd een zekere basiszorgvuldigheid te betrachten. Voor iedere categorie geldt dat in de afweging over vergunningverlening aandacht moet worden geschonken aan de context van de ingreep, dat wil zeggen: de gevolgen van de ingreep op de landschappelijke zone in zijn geheel en in zijn relatie tot omliggende landschappelijke zones en zone-overstijgende waardevolle gradiënten. Aan de onderscheiden zones CHW-1 t/m CHW-5 worden respectievelijk de volgende beleidsmatige strategieën verbonden.

Cultuurhistorisch Waardevolle Zone 1

De historische situatie is goed herkenbaar en de historische zeggingskracht is zeer hoog. Op nationaal niveau zijn deze cultuurhistorische gebieden relatief zeldzaam. Ontwikkelingen worden toegestaan als ze primair beogen cultuurhistorische waarden in stand te houden dan wel te versterken. Een historisch-ruimtelijke analyse is hierbij noodzakelijk. Het dagelijkse beheer dient gericht te zijn op instandhouding. Bij ruimtelijke ingrepen zijn cultuurhistorische aspecten, met name cultuurlandschappelijke, leidend in de afweging.

Cultuurhistorisch Waardevolle Zone 2

De historische situatie is nog redelijk gaaf en er is veelal sprake van zeldzaamheid op nationaal en provinciaal niveau. Er is een hoge mate van zeggingskracht. Interventies kunnen aangegrepen worden om cultuurhistorische waarden, daar waar mogelijk en nodig, verder te versterken. Een historisch-ruimtelijke analyse is hierbij noodzakelijk. Bij ruimtelijke ingrepen tellen cultuurhistorische aspecten, met name cultuurlandschappelijke, zwaar in de afweging.

Cultuurhistorisch Waardevolle Zone 3

Landschap en (steden)bouwkunst zijn nog duidelijk een weerslag van de plaatselijke historische ontwikkeling en als zodanig onderdeel van het cultuurlandschap van Nieuwegein. Het gebied draagt bij aan de identiteit van het buitengebied, hoewel de samenhang op onderdelen is vertroebeld. Ontwikkelingen bieden een kans om de kwaliteit te verbeteren. Bij deze transformatie dient een middelmatige zorgvuldigheid te worden betracht, met aandacht voor de historische kenmerken van het gebied.

Cultuurhistorisch Waardevolle Zone 4

Als onderdeel van het historische landschap heeft het gebied enige cultuurlandschappelijke waarde. Het draagt bij aan de (agrarische) identiteit van het buitengebied, hoewel het karakter op onderdelen is verstoord. Er is geen sprake van uitgesproken cultuurhistorische waarde of grote zeldzaamheid. Ontwikkelingen bieden een kans om de kwaliteit te verbeteren. Daarbij dient een basiszorgvuldigheid te worden betracht, met aandacht voor de historische kenmerken van het gebied.

Cultuurhistorisch Waardevolle Zone 5

Als onderdeel van het historische landschap heeft het gebied vrijwel geen cultuurlandschappelijke waarde. Er is geen bijzondere bijdrage aan de kwaliteit van het gebied, en er is geen sprake van uitgesproken cultuurhistorische waarde of grote zeldzaamheid. Ontwikkelingen bieden een kans om de kwaliteit te verbeteren. Daarbij dient een basiszorgvuldigheid te worden betracht.

9.3 Beleidsadviezen ten aanzien van aardkundige elementen

In de Bodemvisie (2010) besteedt de provincie Utrecht aandacht aan aardkundig erfgoed. Daarnaast is in de Provinciale Ruimtelijke Verordening (2009) aangegeven hoe bij ruimtelijke plannen rekening moet worden gehouden met aardkundige waarden (www.provincie-utrecht.nl). Volgens de provinciale kaart bevinden zich in de gemeente Nieuwegein geen aardkundige waarden of

monumenten. Dat betekent dat de gemeente op dit terrein haar eigen beleid kan ontwikkelen. Op dit moment heeft de gemeente Nieuwegein nog geen beleid op het gebied van aardkundige waarden.

Net als archeologische waarden zijn aardkundige waarden in principe onvervangbaar. Dit vraagt om passende beheersmaatregelen om aantasting te voorkomen. In het Beleidsplan Natuur en Landschap van de provincie Utrecht uit 1992 is dit belang voor het eerste erkend (Brombacher & Hoogendoorn, 1997). In dit beleidsplan worden drie sporen aangegeven voor de bescherming van aardkundige waarden. Die sporen worden hier gevolgd.

Waar aardkundige waarden samenvallen met biotische of landschappelijke waarden, kan de bescherming van aardkundige waarden worden gerealiseerd met maatregelen in het kader van de Ecologische Hoofdstructuur. Daarnaast kan de bescherming van aardkundige waarden worden geregeld in bestemmingsplannen. In de laatste plaats is het zaak het belang van aardkundige waarden te borgen bij andere beleidsterreinen zoals recreatie en landbouw. Een goede informatie naar het publiek kan gezien worden als middel om draagvlak te creëren voor bovenstaande maatregelen, maar zou ook als doel op zicht gezien kunnen worden. Het behoud van aardkundige waarden ten behoeve van het zichtbaar en beleefbaar maken van de landschaps- en bewoningsgeschiedenis voor de inwoners van Nieuwegein. De aardkundige waarden vormen immers de zichtbare relictten van de ontwikkeling en vorming van het landschap en bieden bij uitstek de mogelijkheid het verhaal daarvan te vertellen.

De maatregelen dienen in algemene zin gericht te zijn op het herkenbaar houden en beleefbaar maken van aardkundige waarden. Dit kan door het presenteren van informatie op locatie, via interactieve media. Ook kunnen de zichtbare aardkundige waarden worden opgenomen in wandel- of fietsroutes. Zo laat de publicatie Aardkundige waarden in de provincie Utrecht bijvoorbeeld hoe excursiepunten beschreven kunnen worden (Brombacher & Hoogendoorn, 1997). Van enkele bijzondere aardkundige monumenten heeft de provincie bovendien brochures uitgegeven. Zie voor meer specifieke adviezen ook de ontwikkelingsrichtingen bij de betreffende landschappen (§ 9.4).

9.4 Beleidsadviezen ten aanzien van historische geografie en landschap

9.4.1 Ontwikkelingsrichtingen

De onderstaande ontwikkelingsrichtingen hebben betrekking op één of meer landelijke of stedelijke landschapstypen in de gemeente Nieuwegein. Ze kunnen van dienst zijn bij bepalingen in het bestemmingsplan, gewenste ontwikkelingen in andere ruimtelijke plannen of bij afwegingen in ruimtelijke ontwikkelingen.

Deze aanzet kan voor praktijksituaties niet een-op-een worden overgenomen. Van geval tot geval moet worden overwogen welke historisch-landschappelijke kwaliteiten aanwezig zijn en hoe deze het beste kunnen worden beschermd of meegenomen worden in ontwikkelingen. Uiteraard moet ook een afweging gemaakt worden met andere functies en kwaliteiten. De onderstaande ontwikkelingsrichtingen kunnen dus gelden als een algemene checklist die van geval tot geval kan worden aangevuld. In tabel 7 is te lezen op welke historische landschapstypen de kwaliteiten betrekking hebben.

Tabel 7. Overzicht kwaliteiten per historisch landschapstype.

Bij sommige ontwikkelingen is er de noodzaak voor voorafgaand onderzoek, waarbij in meer detail dan voor de gemeentelijke inventarisatie, historisch-landschappelijke kwaliteiten worden benoemd waarbij wordt aangegeven hoe deze kunnen worden geïntegreerd en afgewogen in de betreffende ruimtelijke ontwikkelingen. Deze noodzaak voor- en aard van het onderzoek is afhankelijk van de waardering (zie § 5.6).

Ontwikkelingsrichting A, oude kernen

- Ent de toekomstige ruimtelijke ontwikkeling op de kwaliteiten genoemd in de dorpsgezichten (zie verder § 9.5 en bijlage 4).
- Houdt rekening met de relatie met- en oriëntatie op de omgeving. Jutphaas als (ouder) onderdeel van de Nedereindseweg en verschuiving naar kanaal. Vreeswijk met oriëntatie op kanaal en als uitgebouwde kaap in de uiterwaarden.

Ontwikkelingsrichting B: oud bewoningslint of weg- en kadestructuur

- Handhaaf het karakter door geen nieuwe bebouwing toe te staan en zeer terughoudend te zijn met uitbreiding van bestaande bebouwing.
- Structuur bij voorkeur bestemmen voor langzaamverkeer.
- Weg niet verbreden of, indien mogelijk, terugbrengen naar vroegere breedte.
- Laanbomen aan beide zijden handhaven of mogelijk maken.
- Sloten en weteringen langs wegen handhaven en op breedte houden. Evt. herstel van vroegere sloot mogelijk maken.
- Bij laanbeplanting: streven naar doorgaande continue structuur.
- Op- en afritten over sloten of weteringen via bruggen, indien toch via duikers dan deze smal houden.
- Handhaaf de maat van de oude perceelsindeling. Uitbreiding van tuinen, erven of terreinen van naburige woningen of (agrarische) bedrijven over oude perceelsgrenzen niet toestaan.
- Bij nieuwbouw (bijvoorbeeld bij vervanging van gebouwen), de richting van de stroken en sloten in acht nemen (kan een hoek zijn ten opzichte van de kade of weg).

Buitengebied

- Handhaaf het karakter van het 'ijle' lint, met doorzichten naar de polder.

- Niet bebouwde percelen aan weerszijden weg uitsluitend bestemmen als agrarisch gebied, met grasland. Bebouwing niet toestaan, opgaande begroeiing in de vorm van bos niet toestaan, vanwege zicht op de polder (met uitzondering van extensieve hoogstamboomgaarden).

Alleen voor de Lekdijk

- Behoud de relatie met de dijk, door opritten naar de dijk.
- Behoud of herstel waar mogelijk doorgaande lijnen (vroegere sloten of percelen) tot op de dijk
- Bij nieuwbouw (b.v. bij vervanging van gebouwen), de richting van de stroken en sloten in acht nemen (in een hoek ten opzichte van de Overeindseweg).

Bij bestemmingswijzigingen van de omgeving (zoals bedrijventerrein Het Klooster)

- Handhaaf, met in achtneming van de punten in deze ontwikkelingsrichting, de kadestructuur als een klein intiem landschap, als welkome afwisseling op de grootschalige inrichting van de omgeving.

Ontwikkelingsrichting C: buitengebied algemeen

- Handhaaf het karakter van het buitengebied, inclusief het agrarische karakter, door geen nieuwe bebouwing toe te staan en zeer terughoudend te zijn met uitbreiding van bestaande bebouwing.
- Sloten dempen niet toestaan.
- Nieuwe sloten en waterlopen toestaan op oude locaties.
- Nieuw opgaand groen toestaan mits kleinschalig, vormgegeven als perceelsgewijs bos en in richting van de polderpercelen.
- Polderuitzicht vanaf wegen en fietspaden moet zichtbaar blijven.
- Kavelstructuur moet zichtbaar blijven of zichtbaar worden.
- Ook vanuit landschap gezien: diepe grondbewerking of egaliseren van percelen niet toegestaan, met name in het gebied tussen Achterweg en Lekdijk (ruggenstructuur die lengterichting percelen accentueert).

Stroken- of cope-ontginning

- Handhaaf het strokenkarakter.
- Handhaaf relatie met ontginningsbasis of kaden uit ontginningstijd of benut ontwikkelingen om deze beter zichtbaar te maken.

Stroomrugontginning

- Handhaaf de (onregelmatige) kavelstructuur en het nog enigszins open polderlandschap.
- Handhaaf relatie met Kromme IJssel of benut ontwikkelingen om deze beter zichtbaar te maken.

Bijzondere perceelsstructuren

- Handhaaf bijzondere perceelsindeling.

- Handhaaf of accentueer bij ontwikkelingen indien mogelijk zicht richting oosten (perceelsrichting).

Ontwikkelingsrichting D: groengebied met stedelijke kenmerken

- Ontwikkeling naar griend, hakbos, agrarisch of ecologisch beheerd grasland is vanuit cultuurhistorisch oogpunt toegestaan.
- Handhaaf de oude perceelsindeling (stroken, onregelmatig of bijzondere perceelsvormen).
- Sloten dempen niet toestaan.
- Nieuwe sloten en waterlopen toestaan op oude locaties.
- Nieuw opgaand groen toestaan mits vormgegeven als perceelsgewijs bos en in richting van de polderpercelen.
- Overweeg om bosopslag tegen te gaan.
- Geef groeikansen aan bomen van voor de verstedelijking (vrij zetten).
- Maak dichtgegroeid historisch landschap weer zichtbaar en afwisselend door plaatselijk bos te verwijderen.

Ontwikkelingsrichting E: Bebouwd gebied met stedelijke kenmerken

Bebouwde stroken- of cope-ontginning

- Historische richting van straten, waterlopen, beplanting en bebouwing handhaven of accentueren.
- Kijkrichting attractief maken: relatie met Lekdijk, kanalen, kaden, etc. zichtbaar/ervaarbaar houden of maken.

Bebouwde bijzondere perceelsvormen bij de Doorslag

- Patroon van de trechtervorm zichtbaar houden of accentueren in stedelijke structuur.
- Sloot langs Watersnip en Zwanensingel behouden, eventueel accentueren als doorgaande lijn.

Ontwikkelingsrichting F: Uiterwaarden

- Handhaaf het karakter van het buitengebied, inclusief het agrarische karakter, door geen nieuwe bebouwing toe te staan en zeer terughoudend te zijn met uitbreiding van bestaande bebouwing.
- Handhaaf of accentueer de bijzondere inrichting van de uiterwaarden: die van strookvormige ontginning die door de aanleg van de Lekdijk is gescheiden van de ontginning binnendijs. Dit verraad zich in richting van de sloten, beplanting, op oude perceelsscheidingen, de werkrichting van het agrarisch gebruik, mogelijk ook in het reliëf.
- Sloten dempen niet toestaan.
- Wees zorgvuldig met reliëf dicht bij de Lek. Is in het oosten restant van rivierdynamiek en vastlegging van de rivier. In de Bossenwaard kan dit een vroegere ontginningsbasis herbergen.
- Handhaaf, ook in het geval van natuurontwikkeling, het bijzondere zicht op de uiterwaarden. Zorg voor open blijvende zones (zonder opgaand groen). Handhaaf ten westen van het Lekkanaal vergezichten op de rivier en op Vianen.

- Handhaaf of accentueer het zicht op de kern en sluizen van Vreeswijk (ook als uitstekende kaap in het uiterwaardengebied).

Ontwikkelingsrichting G: defensielandschap

- Handhaaf het karakter door geen nieuwe bebouwing toe te staan en zeer terughoudend te zijn met uitbreiding van bestaande bebouwing.
- In bestaande gebouwen functies toestaan die passen bij historisch karakter en educatie (tentoonstellingsruimte, kleinschalige horeca).
- Beplanting mag veranderen in richting van historische beplanting (na onderzoek)
- Grondwerken en egaliseren niet toestaan.
- Houd of maak relaties zichtbaar met omliggende landschap (ligging ten opzichte van hetgeen dat moest verdedigd worden, wijze waarop werken in oudere landschap zijn ingepast).

Ontwikkelingsrichting H: Buitenplaatsen

- Maak of gebruik voor buitenplaatsen inrichting- en beheerplannen, geënt op de bestaande historische structuren.
- Houdt rekening met de relatie met de omgeving. Buitenplaatsen ontstonden in Nieuwegein langs ontginningsassen (die van Jutphaas) en langs vaarten.

Bebouwde buitenplaatsen

- Aanplant van groen toestaan of stimuleren om buitenstructuren zichtbaar te maken. Langs Wierselaan bij voorkeur als dubbele eikenlaan.

Ontwikkelingsrichting I: bebouwingslinten langs vaart

- Bij verandering van bebouwing, straten of groen: de directe oriëntatie op het kanaal bewaren of versterken.
- Kleinschalige blijven toestaan, met name bedrijvigheid gericht op kanaal.
- Insteekhavens behouden.
- Bij het toekennen van monumentenstatus is relatie met kanaal of vaart belangrijk criterium.

Ontwikkelingsrichting J: prestedelijk erf

- Handhaaf de oude erfvorm in de stedelijke structuur.
- Handhaaf het agrarische karakter van de bebouwing.
- Stimuleer, in overleg met de bewoners, traditionele erfbeplanting.
- Handhaaf of herstel historische bebouwingsrichting (soms in een hoek op de oude weg, dijk of kade).
- Sloten dempen niet toestaan, sloten op vroegere plekken toestaan.
- Op- en afritten over sloten of weteringen via bruggen, niet via duikers.

Ontwikkelingsrichting K: kleiputten en wielen

- Handhaaf of accentueer (met groen of water) eventuele nog zichtbare perceelspatronen rond de waterpartij.

- Zorg voor een aantrekkelijk evenwicht tussen verlanding en het open houden van water.
- Accentueer of behoud in het geval van het wiel aan de IJsselsteinseweg de relatie met de Kromme Rijn.

Ontwikkelingsrichting L: kanaal of vaart

- Vaarten en kanalen zijn een van de grote ruimtelijke kwaliteiten van Nieuwegein. Zorg dat ze uitstralen op de omgeving en zichtbaar zijn in omliggende wijken (zichtbare bruggen, waterwerken, kaden etc.).
- Maak de grote kanalen beter toegankelijk en beleefbaar vanuit de woonwijken vanuit het idee dat de grootschaligheid en robuustheid van de werken een fraai contrast vormt met de kleinschaligere opgezette woonwijken; eventueel horeca met uitzicht op kanalen.
- Maak begeleidende militaire werken en historische waterstaatkundige objecten beter zichtbaar.

Ontwikkelingsrichting M: geen herkenbare historische structuur

- Bij alle landschappen is een planologische basiszorgvuldigheid gewenst, waarbij ontwikkelingen worden getoetst met een goede landschappelijke/ stedenbouwkundige analyse.
- Bij het streven naar ruimtelijke kwaliteit kunnen ontwikkelingen worden benut om (eventueel verloren gegane) historisch-ruimtelijke kenmerken te versterken of te herstellen.
- Maak relaties met de historisch-ruimtelijke kwaliteiten van Nieuwegein: (zicht op bruggen, vaarten, dijken), zicht op oude kernen, makkelijke toegang voor fietsers en wandelaars tot oudere structuren buiten het gebied (tot fiets- en wandelpaden naar- en op) oude kaden, dijken, linten, buitenplaatsen.

9.4.2 Wenken

De onderstaande wenken zijn gemaakt vanuit het historisch landschap. Ze zijn niet afgewogen met andere functies van het landelijk of stedelijk gebied en kunnen nog niet als integrale adviezen worden gezien. De adviezen gaan er van uit dat, waar mogelijk, cultuurhistorische kenmerken worden geïntegreerd met ruimtelijke ontwikkelingen, zodat de historisch-landschappelijke kwaliteit van Nieuwegein behouden of versterkt wordt.

Overeindse- en Nedereindseweg

Het is helaas niet overal meer zichtbaar dat de Overeindseweg deel uit maakt van een grote doorgaande, bijna 900 jaar oude structuur, de centrale as van het prestedelijke Jutphaas. Het is aan te bevelen deze structuur weer zichtbaar te maken. Dat kan op de volgende manieren:

Brug over het Amsterdam Rijnkanaal

De brug over het Amsterdam-Rijnkanaal zal waarschijnlijk niet het vroegere tracé van de Overeindseweg volgen, maar via de Plofsluis lopen. Toch moet bij de locatiekeuze van de brug, de vormgeving van brug, oevers en kaden en bij de aanleg van fietsverbindingen naar de brug, goed erfahrbaar worden dat de brug een schakel is in een bijna 1000 jaar oude structuur.

Tunnel onder de Plettenburgerbaan

Wanneer wordt geïnvesteerd in een brug over het Amsterdam-Rijnkanaal hoort daar zeker ook een tunnel onder de Plettenburgerbaan bij. Fietsers komen dan van oost naar west in korte tijd langs een aantal bijzondere kwaliteiten van Nieuwegein: lint in buitengebied, NHW-werken, groot kanaal met Plofsluis, oud lint in bebouwde kom, fort, buitenplaats, oude kern aan kanaal. Zonder zo'n tunnel worden fietsers (of hun fietsrouteplanners) in verleiding gebracht een andere route te kiezen en missen ze al dit fraais.

Ordeverschil in ouderdom van wegen

Zorg dat bij kruisingen (zoals met de Batauweg of de Zwanenburgstraat) het ordeverschil tussen de wegen zichtbaar wordt. Het moet prominenter zichtbaar zijn dat de jongere wegen een veel oudere structuur kruisen. Dit kan vrij eenvoudig met hoogteverschillen, doorgaande beplanting, kleur van het wegdek, breedte van de weg, etc. Eerstvolgende aanpassingen die vanuit b.v. de functie verkeer worden doorgevoerd, kunnen hiertoe worden aangegrepen.

Nieuwegein op gemeenteplattegrond

Op de stadsplattegronden van de meeste steden komt het historische centrum sterk naar voren, vanwege de centrale ligging, de oriëntatie van de wegen, de afwijkende schaal of de nog zichtbare structuur van de vroegere vestingwerken. Op de gemeenteplattegrond is de historische diepte van Nieuwegein niet zichtbaar. Nieuwegein komt over als een grote eenheidsworst. De Overeindse- en Nedereindseweg springen niet als oude doorgaande structuur uit de kaart, terwijl ze in werkelijkheid een bijzondere ruimtelijke kwaliteit bezitten. Ook andere oude structuren (vroegere kaden, oudere wegen) vallen op de kaart nauwelijks op. De kern van Vreeswijk is iets beter zichtbaar, dankzij de ligging van de oude vaarten. Het moet mogelijk zijn deze structuren meer te benadrukken. Misschien alleen al door de fietspaden of routes te accentueren.

Nieuwegein op Streetview

Wie via Streetview het Nieuwegeinse landschap wil bekijken (bijvoorbeeld om een fietstocht te plannen) mist een flink deel van Nieuwegeins aantrekkelijke oude structuren, zoals de Randdijk of de Galecopperdijk of delen van de Overeindseweg. Die zijn niet zichtbaar in Google-Streetview, doordat de camera-auto's geen toegang hebben tot fietspaden. Het moet vrij eenvoudig te regelen zijn om hierover met Google, of de aanleverende bedrijven, in overleg te treden. Misschien is het toegang verlenen aan deze auto's al voldoende.

Perceelsgewijze bossen

Bossen in het prestedelijke Nieuwegein hadden altijd een strakke rechthoekige vorm. Het waren landbouwkavels in gebruik als griend of hakhout. In veel gevallen is die vorm nog goed herkenbaar, ook in de bebouwde kom. Soms verwatert die vorm. Visueel kunnen dergelijke bossen weer strakker perceelsgewijs worden ingericht: een strookvormig bosperceel, omgeven door sloten, dat afsteekt tegen meer open gebied aan weerszijden.

Functie van bossen

Het is te overwegen om enkele bossen in en buiten de bebouwde kom net als vroeger doelgerichter in te zetten voor houtproductie. In dit geval gaat het dan niet meer om wilgentenen, maar wel om bijvoorbeeld biomassaproductie. Die productie en oogst kan met moderne machines plaatsvinden, waarbij aandacht is

voor ecologische waarden. Wellicht is het mogelijk de grondwaterstand op te zetten. Ook is het mogelijk de buurt in te zetten bij dit beheer: die kunnen weer kappen en snijden en het hout bijvoorbeeld gebruiken om thuis te stoken. Daarmee wordt meer betrokkenheid bij het groen verkregen.

Terugbrengen weilandjes

In veel groengebied van Nieuwegein heeft vroeger weiland, hooiland, akker of boomgaard plaatsgemaakt voor bos (door bosaanleg of spontane opslag). In enkele gevallen ging dit te koste van de zichtbaarheid van de oude landschapsstructuur. Dit is vooral het geval in het zuidwesten van de gemeente, bijvoorbeeld in de verlandde geul van de Kromme IJssel. Op negentiende-eeuwse kaarten is bos en nat grasland in de laagte te zien. Er was zichtbaar reliëf tussen de hogere oevers en de oude geul in de vorm van steilranden en kaden. Er is nog altijd een duidelijke structuur van slootjes, wegen en paden die ofwel evenwijdig, ofwel loodrecht op de kromme loop van de IJssel liggen. Door het bos dat hier vanaf omstreeks 1980 ontstond is deze structuur echter niet goed zichtbaar. Dat geldt ook voor het gebied in de binnenbocht van de Kromme IJssel.

Ook ten zuidwesten van de vaart De Doorslag, waar ooit de middeleeuwse 'stad' Het Gein lag, is de oude landschapsstructuur minder zichtbaar geworden doordat het gehele gebied met bos is bedekt.

Door in deze gebieden weer grasland terug te brengen, wordt de beleefbaarheid van deze bijzondere fenomenen versterkt en mogelijk ook de natuurwaarde vergroot.

Binnen enkele parken en groengebieden zijn nog de vroegere strookvormige percelen en tussenliggende poldersloten zichtbaar. Om die redenen zijn deze gebieden hoog gewaardeerd. Om dit zichtbaar te houden moet het beheer er op gericht zijn het gebied regelmatig te maaien of te begrazen, of om bosopslag te verwijderen.

Beplanting van forten en batterijen

De beplanting op de militaire werken diende ooit vooral om het werk visueel in de omgeving te doen opgaan. De huidige beplanting is waarschijnlijk veranderd ten opzichte van de historische situatie¹⁶. Mogelijk kan een (gedeeltelijke) reconstructie van de historische beplanting (in samenwerking met het projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie) de belevingswaarde van de werken nog vergroten. Dergelijke aanpassingen hoeven niet direct te worden uitgevoerd, maar kunnen worden opgenomen in het bestaande groenbeheer van de gemeente of de andere beheerders van de werken.

Strokenkarakter van de wijk

In heel Nieuwegein bestaan wijken waar het vroegere strokenkarakter en de noord-zuidgerichtheid van het stedelijke landschap goed herkenbaar is. Het verdient aanbeveling de rechte lijnen zoveel mogelijk te behouden en bij nieuwe ontwikkelingen te versterken. Dit kan in bijvoorbeeld het groenbeheer (door de keuze van boomsoorten, snoei, kap, aanplant, doorzichtigheid), in de bestrating, of in de ruimtelijke ontwikkeling op lange termijn (stratentracés). Hierbij is ook de zichtbare relatie belangrijk van de straten of

¹⁶ Het archief van het ministerie van Oorlog geeft aanwijzingen over de vroegere beplanting omstreeks 1900 en daarnaast ook bestekken met de toenmalige gewenste beplanting. Zie bijvoorbeeld het deelarchief 'Beplantingen in het ressort van den Eerstaanwezend Ingenieur te Utrecht' Zie ook Boosten (2012)

sloten met vroegere ontginningsassen, weteringen of dijken. Doorgaans geldt dat hoe beter die relatie voelbaar is, hoe hoger de historisch-ruimtelijke kwaliteit van de wijk.

Stadboerderij Galecop

Het nog niet bebouwde deel van de 11^e-eeuwse ontginning Galecop heeft nog steeds een zekere mate van uitgestrektheid. De strokenstructuur vormt nog een landschappelijk ensemble met de oude ontginningsbasis, de Galecopperdijk. Toch is ook zichtbaar dat het polderlandschap niet meer functioneert als vroeger. In afwachting om bebouwd te worden krijgen de strookvormige weilanden langzamerhand het treurige aanzien van braakliggend terrein. Het is te overwegen om dit gebied tijdelijk weer een agrarische functie te geven door hier (tijdelijk) een stadsboerderij te vestigen. In Nederland bestaan hier verschillende concepten voor. De stadsboerderij heeft uiteraard ook een recreatieve functie. Mensen kunnen er wandelen, het reilen en zijlen van de boerderij volgen en er zuivel of vlees kopen. Door deze functie wordt het gebied weer levend.

Zichtbare kaden in Het Klooster

Bedrijventerrein Het Klooster is geprojecteerd in een gebied van strokenontginningen en cope-ontginningen waarbinnen een aantal kaden en oude wegen liggen. Het is zaak om veel aandacht voor deze oude structuren te hebben en daarbij de meest geslaagde structuren in het reeds bebouwde deel van Nieuwegein voor ogen te hebben (zoals Randdijk, Galecopperdijk, Schalkwijkse Wetering). Een doorgaande functie als fietspad lijkt het beste te passen. Het omliggende water en de beplanting zorgen voor een klein intiem landschap, als welkome afwisseling op de grootschalige inrichting en bebouwing van het bedrijventerrein. Veel aandacht vragen ook de verschillende weteringen en structuren in het noorden van het gebied.

De Achterweg is nu een onaantrekkelijke brede weg geworden. Wellicht is het mogelijk om bij de nieuwe inrichting het verkeer over nieuwe wegen te leiden en hier de maatvoering van een oude weg- en kade-structuur te herstellen.

Beleefbare kanalen

Door hun grootschalige aanleg en robuuste werken (bruggen, sluizen, oevers) vormen het Lekkanaal en het Amsterdam-Rijnkanaal een gescheiden wereld van de kleinschaligere woonwijken van Nieuwegein, die van deze kanalen zijn afgewend. Toch zijn deze kanalen kenmerkend en identiteitverlenend voor Nieuwegein. Het is de moeite waard te onderzoeken hoe deze kanalen meer kunnen worden benut door de Nieuwegeiners. (routes, horeca met uitzicht, toegankelijkheid vanuit wijken). Bij veranderingen in de inrichting is het zaak de grote schaal als beeld te behouden.

Golfbaan

Bij de inrichting van de golfbaan is het strokenkarakter enigszins herkenbaar gebleven door de vroegere poldersloot te handhaven en te verbreden tot een van de waterpartijen. Maar gezien vanaf de Overeindseweg is de uitgestrektheid en de noord-zuidrichting van de oude cope-ontginning enorm afgenomen. Dit kan enigszins worden tegengegaan door op de golfbaan de beplanting de noord-zuidrichting te versterken en de oost-westbeplanting laag te houden.

Relatie met de dijk

Anders dan bij de meeste polders in het rivierengebied, waar achter de dijk stroomrugontginningen liggen, liepen in Vreeswijk de sloten en strookvormige percelen door tot aan de voet van de dijk. De dijk is immers boven op het in stroken ingerichte gebied aangelegd. Die historische relatie is hier en daar nog voelbaar en vormt een belangrijke ruimtelijke kwaliteit van het zuiden van het plangebied. De Wierselaan en de (Noord-Zuid) Prinsessenweg (en de wateren daarlangs) zijn nog steeds onderdelen van rechte lijnen die doorlopen tot aan de dijk of het Fort Vreeswijk.

In andere straten is deze relatie onderbroken door de bebouwing ten zuiden van de Prinsessenweg. Het is mogelijk deze relatie, althans voor wandelaars, te herstellen door De Klaverkamp met de Lekdijk te verbinden. Op deze manier is er weer een voelbare relatie tussen de wijk en de Lekdijk.

Oriëntatie op kanalen

Bij de nieuwe bebouwing tussen Wierselaan en Vaartse Rijn wordt de oriëntatie op het water goed benut. Om te voorkomen dat dit ooit bedrijvige stadsdeel al te veel transformeert in een 'cleane' en slaperige woonwijk is het aan te bevelen wat bedrijvigheid te behouden. Zoiets gebeurt nu al met de Museumwerf, maar wellicht kan het bestemmingsplan ook andere werkplaatsen of werven mogelijk blijven maken.

9.5 Beleidsadviezen ten aanzien van waardevolle bebouwing

9.5.1 Suggesties voor instandhoudingsbeleid voor karakteristieke objecten

De aan de hand van de waarderingscriteria getoetste karakteristieke objecten geven aanleiding voor het doen van suggesties voor specifiek beleid om deze waardevolle elementen te borgen in toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen. Daarvoor zijn verschillende mogelijkheden. De indeling in drie orden is hierbij richtinggevend.

Orde K1 objecten: Gemeentelijke monumenten?

Hierboven is al aangegeven, dat de als categorie K1 geselecteerde objecten (de orde K1-objecten) dusdanig veel kwaliteiten bezitten, dat zij ook in een toetsing aan de hand van monumentenselectiecriteria hoog zullen scoren. De inventarisatieresultaten kunnen daarom ook van dienst zijn voor mogelijk toekomstige inventarisatie- en aanwijzingsprojecten voor actualisering van de gemeentelijke monumentenlijst. De huidige gemeentelijke Erfgoedverordening voorziet in de mogelijkheid om objecten of terreinen aan te wijzen tot gemeentelijk monument. Ook bevat de verordening de standaard instandhoudingsbepalingen. Het is formeel niet mogelijk om via de erfgoedverordeningen beeldbepalende panden aan te wijzen.

Gezien de hoge kwaliteit van de orde K1-objecten is het aan te bevelen voor de instandhouding hiervan de mogelijkheden voor uitbreiding van de gemeentelijke monumentenlijst te onderzoeken. De nu voorhanden groslijst is een uitstekend vertrekpunt voor een nadere inventarisatie, beschrijving, waardering en definitieve selectie van cultuurhistorisch waardevolle objecten en ensembles met het oog op aanwijzing als gemeentelijk monument. Hiervoor dient dan wel de monumentenverordening te worden aangepast.

Orde K2 en K3 objecten

Voor de orden K2 en K3 wordt aanbevolen een meer planologische bescherming in het leven te roepen, middels opname in de bestemmingsplannen en via heldere regels in de welstandsnota's. Van rijkswege is inmiddels aangegeven, dat cultuurhistorie een factor wordt bij het plannen van de ruimtelijke inrichting van Nederland. 'Cultuurhistorie vormt de materiële weerslag van menselijk handelen in het verleden. Dit is in ons land overal aanwezig, en vertegenwoordigt een belangrijke waarde die in de besluiten meegenomen moet worden', aldus de *Beleidsbrief MoMo*. Cultuurhistorie zal dus verankerd moeten worden in de ruimtelijke ordening. De ruimtelijke belangen worden op lokaal niveau geregeld via het bestemmingsplan, op basis van de Wet ruimtelijke ordening (Wro). Dat bestemmingsplan wordt belangrijk voor de borging van de cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening. Zo kan een integrale afweging plaats vinden van alle belangen, die op de kwaliteit van de ruimte effect hebben. Cultuurhistorie is één van die belangen. De cultuurhistorische waarden zullen dan ook bij het vaststellen van bestemmingsplannen moeten worden geanalyseerd en verankerd. Naast het sectorale beschermingsinstrumentarium maakt het bestemmingsplan het mogelijk om niet alleen de waarden van het object en de onmiddellijke omgeving op te nemen, maar ook andere waardevolle structuren, gebieden, cultuurlandschappen en archeologische waarden.

De nieuwe Wro gaat er vanuit dat erfgoed wordt verankerd in de nieuw te maken bestemmingsplannen. Het nieuwe erfgoedbeleid streeft dus naar de inpassing van cultureel erfgoed, dus ook gebouwde objecten, in het ruimtelijke beleid. Door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn in 2010 voorbeeldregels geformuleerd voor het omgaan met karakteristieke bebouwing via het bestemmingsplan.¹⁷ Deze regels voldoen aan de SVBP 2008 en de Wabo en dienen als voorbeeld voor de samenstellers van bestemmingsplannen met cultuurhistorische component. Enkele suggesties zijn:

Aanduiding 'karakteristiek' met omgevingsvergunning voor het slopen van bouwwerken.

- Opnemen van een object in de bestemmingsomschrijving, waarbij, ter plaatse van de aanduiding 'karakteristiek', de instandhouding van de karakteristieke hoofdvorm van gebouwen wordt nagestreefd;
- Omgevingsvergunning voor het slopen: een vergunningplicht instellen, wat betekent, dat voor het slopen van bouwwerken, ter plaatse van de aanduiding 'karakteristiek' een omgevingsvergunning vereist; op dit moment (sinds 1 april 2012) is de omgevingsvergunning voor het slopen afgeschaft, maar dat geldt niet voor monumenten en panden in een beschermd dorpsgezicht);
- Omgevingsvergunning voor het wijzigen; niet van toepassing op werken, geen bouwwerken zijnde, of werkzaamheden, die het normale onderhoud betreffen of reeds in uitvoering zijn op het tijdstip van het van kracht worden van het plan;
- De omgevingsvergunning kan slechts worden verleend, indien:
 - geen onevenredige afbreuk wordt gedaan aan de karakteristieke hoofdvorm van de bebouwing;

¹⁷ Zie website <http://www.cultureelerfgoed.nl/handreikingofergoedenruimte/home/juridisch-instrumenteel-spoor/bestemmingsplan/erfgoed-in-bestemmingsplannen>

- de karakteristieke hoofdvorm niet langer aanwezig is en niet zonder ingrijpende wijzigingen aan het gebouw kan worden hersteld;
- de karakteristieke hoofdvorm in redelijkheid niet te handhaven is;
- het delen van een gebouw of bijgebouwen betreft, die op zichzelf niet als karakteristiek vallen aan te merken, en door sloop daarvan geen onevenredige aantasting van de karakteristieke hoofdvorm plaatsvindt.

Orde K2

Sloop van orde K2 objecten is vanwege de hoge cultuurhistorische waarde ongewenst. Het advies is dat alleen in uitzonderingsgevallen sloop van deze objecten aan de orde kan zijn en een omgevingsvergunning hierop kan worden verleend. Bij wijziging dient zoveel mogelijk te worden uitgegaan van instandhouding en een restauratieve aanpak van hoofdvorm/kap en gevelbeeld. Oorspronkelijke gevelelementen dienen te worden gehandhaafd en indien nodig hersteld. Hiervoor dienen tevens welstandscriteria te worden opgenomen in de welstandsnota van de gemeente Nieuwegein. Deze welstandscriteria moeten aansluiten bij de algemene gebieds- en bebouwingssamenstelling van het plangebied.

Ook is het aan te bevelen om bij ruimtelijke ontwikkelingen eerst onderzoek te doen naar de cultuurhistorische waarde van deze objecten, ten einde geen bijzondere kwaliteiten verloren te laten gaan.

Orde K3

De orde 3 panden hebben vooral veel waarde als ondersteuning van de gebiedskarakteristiek en als onderdeel van belangrijke (beschermde) cultuurhistorische ensembles. Bij verbouwing is vooral behoud van de hoofdvorm, de schaal en de ruimtelijke betekenis binnen het historische ensemble het uitgangspunt. Ook hiervoor wordt aanbevolen welstandscriteria op maat op te nemen in de welstandsnota.

Vervanging van deze panden is in principe mogelijk, maar wel volgens duidelijke op de historische gebiedskarakteristiek afgestemde regels en na verlenen van een omgevingsvergunning.

Kort samengevat:

- Orde K 1: potentiële gemeentelijke (soms zelfs provinciale) monumenten, integraal behoud middels gemeentelijke of provinciale monumentenverordening;
- Orde K 2: karakteristieke historische panden, instandhouden/herstel van hoofdvorm/kap en gevelbeeld, regelen bijvoorbeeld via bestemmingsplan (omgevingsvergunning, met objectgerichte en ruimtelijke criteria);
- Orde K 3: beeldondersteunende panden, behoud van hoofdvorm, schaal en betekenis voor het historische ensemble, regelen via bestemmingsplan (omgevingsvergunning, met vooral ruimtelijke criteria).

De hier gepresenteerde instandhoudingsvoorstellen zijn voornamelijk objectgericht, maar niet los te zien van de cultuurhistorische context. Ook in de gemeente Nieuwegein zal erfgoed een plaats moeten krijgen in het ruimtelijk beleid en de bestemmingsplannen. Ten aanzien van het gebouw-

de erfgoed is het aan te bevelen om naast de rijks- en provinciale panden via het bestemmingsplan de instandhouding van de orde 1, 2 en 3 panden te borgen.

9.5.2 Bouwhistorische kwaliteit

Aan een groot aantal objecten op de verwachtingswaarden- en beleidsadvieskaart is een bouwhistorische kwaliteit toegekend. Het betreft zowel rijks- en gemeentelijke monumenten als objecten die als orde K1 of K2 zijn geïnventariseerd.

Als we willen weten hoe oud een gebouw daadwerkelijk is en wat er in de loop der eeuwen aan veranderd is, is een bouwhistorisch onderzoek noodzakelijk. Bouwhistorisch onderzoek dient een wetenschappelijk doel, omdat de verkregen informatie en documentatie de kennis over het gebouw én het bouwen in het verleden aanzienlijk vergroten. Daarnaast heeft het onderzoek tot doel, om de waardevolle onderdelen van oude gebouwen beter te kunnen definiëren en daarmee beter te kunnen behouden. Bouwhistorisch onderzoek brengt die waarden in woord en beeld. Bouwhistorisch onderzoek (van globaal verkennend tot zeer gedetailleerd ontledend) kan worden ingezet bij verbouwing van rijks- of gemeentelijke monumenten en kan ook bij niet-beschermde historische objecten van nut zijn. De onderzoeksresultaten (bouwhistorische informatie, bouwgeschiedenis, waardenstelling) dienen als inspiratiebron en referentiepunt voor het verbouwingsplan. In de vergunningsprocedure dient het bouwhistorisch onderzoek als basis voor de bouwplantoetsing. Aan de hand van de waardenstelling wordt dan snel duidelijk of de cultuurhistorische waarden op adequate wijze in het plan zijn geborgd. Is dat het geval, dan zal het ontwerp waarschijnlijk niet op gespannen voet staan met de cultuurhistorische waarden. Een soepele planbeoordeling levert zo tijdwinst op in het vergunningstraject. Een bouwhistorisch onderzoek dient te voldoen aan de *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek*.¹⁸

De beleidskaart geeft aan, bij welke panden bouwhistorisch onderzoek kan worden ingezet om tot een betere toetsing van het restauratie- of verbouwingsplan te komen en uiteindelijk tot een betere borging van de cultuurhistorische waarden van het object. Ten slotte kan hier worden opgemerkt, dat een hoge bouwhistorische kwaliteit reden kan zijn om een niet-beschermde pand aan te wijzen als monument.

9.5.3 Overige gebieden/bouwkundige ensembles met hoge cultuurhistorische waarden

Vanuit het perspectief van de historische gebouwde omgeving is op de beleidskaart een aantal gebieden en ensembles gemarkeerd, die vanwege de zeer duidelijk aanwezige gebiedskarakteristiek, de gave structuren en een hoge dichtheid aan waardevolle (beschermde) gebouwen een hoge cultuurhistorische waarde vertegenwoordigen. Het gaat dus om op dit moment niet beschermde gebieden. Er is vooral gelet op de samenhang tussen historische stedenbouw, dorpsstructuren, landschap, groen en bebouwing.

De criteria (op gemeentelijk niveau) waaraan deze gebieden en ensembles zijn getoetst zijn:

¹⁸ Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek, 2009. Uitgave van de RCE en de Rijksgebouwendienst.

- het belang van het gebied of ensemble als voorbeeld of onderdeel van één van de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en de ontwikkelingsgeschiedenis/historische gelaagdheid;
- het belang van het gebied vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van de omgeving, vanwege opmerkelijke ligging, zichtlijnen, aanwezigheid van landmarks, etc.;
- de structurele gaafheid en herkenbaarheid van het gebied;
- de dichtheid en kwaliteit van de aanwezige beschermde en/of karakteristieke bebouwing, waarbij gelet is op herkenbaarheid, gaafheid en (in mindere mate) zeldzaamheid.

In het kader van de nieuwe erfgoedvisie om cultuurhistorie een factor te laten zijn bij het plannen van de ruimtelijke inrichting van ons land, is het aan te bevelen om aan de in de beleidsadvieskaart gemarkeerde gebieden bijzondere aandacht te besteden en ze te benoemen in de bestemmingsplannen als uitgangspunt bij het vaststellen van criteria en omgevingsvergunningen. Ook kunnen ze worden opgenomen in structuurvisies en de welstandsnota.

10 Onderzoeksagenda

pm

Literatuur

- Anoniem**, zj. Emmauskkerk Nieuwegein, in: *Wonen TA/BK*, 24-77, 26-31.
- Anoniem**, 1957. Pompstation te Jutfaas, in: *Bouw*, no.12, afl.48, 1957, 1202-1206.
- Anoniem**, 1970. Nieuwegein binnen vijftien jaar stad, in: *Bouw*, no.5, 31-1-1970, 196-197.
- Anoniem**, 1970. Bestemmingsplan voor eerste fase van Nieuwegein, in: *Bouw*, no.21, 23-5-1970, 928.
- Anoniem**, 1978. Streekschool te Nieuwegein, in: *Bouw*, no.33, 1978.
- Anoniem**, 1979. Woningen te Nieuwegein, in: *Bouw*, no.10, 12-5-1979, 84.
- Anoniem**, 1980. Buurthuis te Nieuwegein. Architectenatelier te Arnhem, in: *Bouw*, no.5, 1-3-1980, 60-62.
- Anoniem**, 1980. Stapelwoningen te Nieuwegein. Zanstra, de Clerq Zubli, Van den Oever & Partners te Amstelveen, in: *Bouw*, no.2, 29-3-1980, 64-66.
- Anoniem**, 1981. Woningen te Nieuwegein. Architectenbureau Jan Verhoeven in Hoevelaken, in: *Bouw*, no.6, 21-3-1981, 65-67.
- Anoniem**, 1981. Tevredenheid over produktie van hsb-woningen in Nieuwegein. Prijsvraagproject in uitvoering”, in: *Bouw*, no.19, 13-9-1981, 8-9.
- Baaij, H.**, 1991. *Nieuwegein van groeikern tot stad*, Amsterdam-Antwerpen.
- Bemmel, A.A.B. van**, 2009. *De Lekdijk van Amerongen naar Vreeswijk: negen eeuwen bescherming van Utrecht en Holland*. Verloren, Hilversum.
- Berendsen, H.J.A. & E. Stouthamer**, 2001. Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands. Koninklijke van Gorcum, Assen.
- Berendsen, H.J.A.**, 1982. De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht: een fysisch-geografische studie. Utrechtse Geografische Studies (UGS) 25. Utrecht.
- Berendsen, H.J.A.**, 2004. *De vorming van het land: inleiding in de geologie en de geomorfologie. Fysische geografie van Nederland*. Koninklijke van Gorcum, Assen.
- Berendsen, H.J.A.**, 2005. *Landschappelijk Nederland*. Fysische geografie van Nederland. Koninklijke van Gorcum, Assen.
- Blijdenstein, R.K.M.**, 2005. *Tastbare Tijd*. Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht. Provincie Utrecht.
- Boer, E. de, A.G. Oldenmenger e.a.** (2011). *Jutphaas. Herenstraat – Utrechtsestraatweg*. Cultuurhistorische verkenning. BAAC, Onderzoeks- en adviesbureau.
- Boosten, M., P. Jansen & I. Borkent**, 2012. *Beplantingen op verdedigingswerken. Geschiedenis, beheer, praktijkvoorbeelden*. Matrijs/Stichting Probos.
- Brombacher, A.A. & W. Hoogendoorn**, 1997. *Aardkundige waarden in de provincie Utrecht*. Provincie Utrecht.
- Dekker, C.**, 1983. *Het Kromme Rijng gebied in de Middeleeuwen, een institutioneel-geografische studie*. Zutphen.
- Dekker, C., Ph. Maarschalkerweerd & J.M. van Winter** (red.), 1997. *Geschiedenis van de Provincie Utrecht (deel 1, tot 1528)*.

- Fafianie, T., R. Rijntjes & M. van der Wiel** (eindred. E. Stades-Vischer), 2002. *Nieuwegein Geschiedenis en architectuur* (Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht), Kerckebosch/SPOU, Zeist/Utrecht.
- Feirabend, J.W.H., A. Pijpker & J. Schut**, 1985. *Vreeswijk, Jutphaas, Nieuwegein in beeld*, uitgave van de Historische Kring Nieuwegein, Nieuwegein.
- Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant**, 2005. *Aardkundig Waardevolle Gebiedenkaart Noord-Brabant*. Combinatie Biblo/Van Gerwen, 's-Hertogenbosch.
- Heins, W.B. & C.A. van Kalveen**, 1996. Het Gein: nieuwe gegevens uit de middeleeuwen. *Cronyck de Geyn. Kwartaaluitgave van de Historische Kring Nieuwegein*, 1996.4: 63-76.
- Houtstra, W.**, 2006. *Cultuurhistorisch Rapport. Vaart in de Vaartse Rijn* (stageonderzoek in opdracht van Erfgoedhuis Utrecht en architectuurcentrum Aorta).
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap**, 2009. *Beleidsbrief MoMo Modernisering Monumentenzorg*.
- Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek, 2009. Uitgave van de RCE en de Rijksgebouwendienst.
- Schut, J. & J.W.H. Feirabend**, 1989. *Juthpaas en Vreeswijk vroeger. Nieuwegein nu*, uitgave van de Historische Kring Nieuwegein, Nieuwegein.
- Steenbergen, C. & J. van der Zwart**, 2006. *Strategisch Laagland: digitale atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie*. Delft/Rotterdam.
- Stenvert, R. e.a.**, 2001. *Monumenten in Nederland. Utrecht, Zeist-Zwolle*.
- Stichting voor Bodemkartering**, 1970. Bodemkaart van Nederland, Schaal 1:50.000, toelichting bij kaartblad 31 Oost, Utrecht.
- Stichting voor Bodemkartering**, 1981. Bodemkaart van Nederland, Schaal 1:50.000, toelichting bij kaartblad 38 Oost, Gorinchem.
- Stouthamer, E.**, 2001. *Holocene avulsions in the Rhine-Meuse delta, The Netherlands*. Nederlandse Geografische Studies, Utrecht.
- Wijmer, D.J.** (red.), Werkgroep kadastrale atlas provincie Utrecht, 2003. Nieuwegein in 1832: grondgebruik en eigendom. *Kadastrale atlas provincie Utrecht* 9. Utrecht.
- Will, C.**, 2002. *Sterk water: de Hollandse waterlinie*. Utrecht.

Gebruikte afkortingen

pm

Verklarende woordenlijst

pm

Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen

Figuur 1. pm

Illustraties H3:

1. Vreeswijk/Op de Vaert naar Jacob van Deventer, circa 1560 (in bezit RAAP)
2. Kaartuitsnede kern volgens kadastrale minuut van 1832 (in bezit RAAP)
3. Oude Sluis en omgeving
4. Kleinstedelijke bebouwing langs de Dorpsstraat, bij de ingang van de Molenstraat
5. Achter de 19^e-eeuwse gevels van de panden aan de Dorpsstraat gaan mogelijke oude-structuren schuil
6. St.-Barbarakerk aan de Koninginnenlaan
7. Vroegnaoorlogse uitbreiding van Vreeswijk met portiekflats aan de Wierselaan
8. Kaartuitsneden kern Jutphaas volgens kadastrale minuut van 1832 (in bezit RAAP)
9. Restant van de middeleeuwse kerktoeren op de begraafplaats bij Kerkveld
10. Het Kerkveld in oostelijke richting
11. Historische lintbebouwing langs de Nedereindseweg
12. Lintbebouwing langs de Herenstraat
13. Jutphaas, dorpskern langs de Vaartse Rijn
14. Tuindorpontwikkeling uit de jaren '20 aan de Stormerdijkstraat
15. Wijkersloot bij Jutphaas, moderne naoorlogse uitbreidingswijk
16. Hoogbouw in het Wenckebachplantsoen in Wijkersloot

Afbeeldingen bij BP-teksten

- 1 Batau Noord, Kantoor Dukatenburg
- 2 Batau Zuid, Boerderij Nedereindseweg 405
- 3 Binnenstad, Complex Weverstedehof
- 4 Blokhoeve, Boerderij Blokhoeve
- 5 Doorslag 2007, Woningbouwcomplex aan Braamsluiper
- 6 Fokkesteeg-Merwestein, Industrieel complex Brugwal
- 7 Galecop, Agrarische bebouwing aan de Reinesteijnseweg
- 8 Galecopperzoom, Boerderij aan de Galecopperdijk (nr. 13)
- 9 (Hoog)zandveld-Lekboulevard, Bebouwing Handelskade (nr.16)
- 10 Jutphaas-Wijkersloot 2006, St.-Elisabethshofje aan het Kerkveld
- 11 Het Klooster, Boerderij Lekdijk Oost 1
- 14 Laagraven, Boerderij Overeindseweg 38
- 15 Oudegein-Hogelanden, Historische boerderij Geinoord 11
- 16 Plettenburg-De Wiers, Rijnhuizen, huis en park
- 17 Vreeswijk-Noord, Woningen uit de jaren '30 aan de Emmaweg
- 18 Kom Vreeswijk 2008, Oude Sluis in Vreeswijk
- 19 Zuilenstein-Huis de Geer, Voormalig raadhuis van Jutphaas, Herenstraat 9

- Tabel 1.** Overzicht fysisch-geografische eenheden met mate van zichtbaarheid en herkenbaarheid in het huidige landschap van de gemeente Nieuwegein.
- Tabel 2.** Bouwperioden Nieuwe Hollandse waterlinie met gebeurtenissen in Nieuwegein.
- Tabel 3.** Overzicht monumenten in de kern Vreeswijk.
- Tabel 4.** Overzicht monumenten in de kern Jutphaas-Kerkveld.
- Tabel 5.** Overzicht fysisch-geografische eenheden met mate van zichtbaarheid en herkenbaarheid in het huidige landschap van de gemeente Nieuwegein..
- Tabel 6.** Waardering vlakken bouwkunde.
- Tabel 7.** Overzicht kwaliteiten per historisch landschapstype.

- Bijlage 1.** Tijdschaal
- Bijlage 2.** Toelichting kaarten en GIS-bestanden
- Bijlage 3.** Bestemmingsplanteksten
- Bijlage 4.** Toelichting beschermde stads- en dorpsgezichten
- Bijlage 5.** Database met GIS-bestanden

- Kaartbijlage 1.** Historisch cultuurlandschap en prestedelijk landschap.
- Kaartbijlage 2.** Historische bouwkunde en stedenbouw.
- Kaartbijlage 3.** Historisch geografische elementen.
- Kaartbijlage 4.** Erfgoed van oorlog en defensie.
- Kaartbijlage 5.** Waardering van historisch cultuurlandschap en prestedelijk landschap.
- Kaartbijlage 6.** Waardering van historische bouwkunde en stedenbouw.
- Kaartbijlage 7.** Integrale waardering.

Bijlage 1. Tijdschaal

Bijlage 2. Toelichting kaarten en GIS-bestanden.

Het gebruik van de digitale GIS-bestanden

Op de cultuurhistorische waardenkaart (kaartbijlage 1) zijn niet alle eigenschappen van de geïnventariseerde elementen weergegeven. Getracht is per element de essentie weer te geven door symbool- en kleurgebruik, waardoor de onderlinge samenhang van de individuele elementen zichtbaar wordt. In de digitale GIS-bestanden bevindt zich aanvullende informatie met betrekking tot de elementen op de kaart. Daar de verschillende lagen aan en uit te zetten, selecties te maken op de eigenschappen en de laagvolgorde aan te passen, kunnen op basis van dezelfde bestanden anders samengestelde kaarten worden gemaakt.

Per discipline zijn meerdere GIS-bestanden aanwezig. De GIS-bestanden zijn vervaardigd in MapInfo 10.0 (.TAB-files) en ten behoeve van het gemeentelijk gebruik omgezet naar shape-files (.shp). Deze bestanden zijn bij de rapportage meegeleverd op CD-ROM (pm).

Een GIS-bestand bestaat uit een locatie (punt, lijn of vlak) en een aantal eigenschappen die in een achterliggende tabel zijn opgemaakt. Hieronder is per discipline beschreven welke eigenschappen voorkomen in de tabellen.

De cultuurhistorische waardenkaart zijn bedoeld als dynamische producten. De resultaten van nieuw onderzoek en nieuwe inzichten over 'wat cultuurhistorie is' zouden bij een periodieke actualisatie een plek moeten krijgen in de achterliggende database en op de kaart. Op die manier wordt telkens van de meest recente gegevens uitgegaan.

Historisch-geografische elementen

- ID
- Categorie (bijvoorbeeld waterstaat, historische nederzettingsstructuur, NHW, etc.)
- Type (bijvoorbeeld bebouwing 1832, kerk, poldermolen, etc.)
- Toponiem (indien van toepassing)
- Bron (bijvoorbeeld historische kaarten, literatuur, Historische Kring)
- Beleidsregel

Cultuurhistorisch landschap

- ID
- Landschapstype
- Huidig gebruik
- Herkenbaarheid
- Waardering
- Toelichting op waardering
- Beleidsadvies

Aardkundige elementen

- ID
- Aardkundig element (bijvoorbeeld restgeul, crevasse)
- Bron (kaart of literatuur)
- Beleidsadvies

Gebouwde omgeving

Bouwkunde en waardering (per pand met bouwkundige waarde)

- ID
- X,Y-coördinaten
- Adresgegevens
- Bouwjaar globaal
- Bouwjaar exact
- Architect
- Bouwstijl
- Monumentstatus
- Bouwhistorische kwaliteit
- Beoordeling per 5 criteria
- Orde (opgetelde beoordeling)
- Beleidsadvies

Bouwkunde en waardering (per grotere eenheid)

- ID
- Categorie
- Type
- Waarde
- Toponiem
- Beleidsadvies

Nadere toelichting per discipline

Aardkundige elementen

Op basis van de landschapsontwikkeling vanaf het Laat Pleistoceen, de geomorfogenetische kaart van Zuid-Utrecht (Berendsen, 1982; schaal 1:25.000) en de paleogeografische kaart van de Rijn-Maas delta (Berendsen & Stouthamer, 2001; schaal 1:100.000) zijn de fysisch-geografische eenheden binnen de gemeente Nieuwegein in kaart gebracht. Na deze landschap-pelijke inventarisatie is vervolgens gekeken in hoeverre deze nog zichtbaar en/of herkenbaar zijn in het huidige landschap. Hierbij zijn de aardkundige elementen geprojecteerd op, en vergeleken met het Kadastrale Minuutplan 1811-1832 (Wijmer, 2003), het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN; www.ahn.nl), huidige topografische kaarten en recente luchtfoto's (Google Maps). De mate van zichtbaarheid en/of herkenbaarheid van aardkundig elementen is uiteindelijk in tabelvorm gepresenteerd en nader toegelicht.

Historische landschappen

Codering

In het plangebied zijn zo'n 220 deelgebiedjes ingedeeld naar historische en prestedelijke landschapstypen. Elk van de 220 deelgebiedjes kreeg een code bestaande uit drie karakters, zoals bijvoorbeeld gc2.

Het eerste karakter zegt iets over de ligging in het huidige Nieuwegein:

a = buitengebied

g = groengebied (sportvelden met veel groen, parken, groenzones langs wegen)

b = bebouwd gebied (bebouwde kom, woonwijken, bedrijventerreinen)

Het tweede karakter geeft het historische landschapstype weer.

d = oude dorpskern

l = oud bewoningslint aan kade/ontginningsas/dijk

v = bebouwingslint langs vaart (1960)

e = prestedelijk erf

s = stroomrugontginningen

k = strokenontginning

c = cope-ontginningen

w = weg- en kadestructuren van oude ontginningen

p = bijzondere perceelsstructuren

b = buitenplaats

u = uiterwaarden

r = uiterwaarden met rivierwerken

x = kleiputten of wielen

f = defensielandschap

Het derde karakter geeft weer in hoeverre de historische situatie nog herkenbaar is in het huidige (stads)landschap.

1 = goed herkenbaar

2 = enigszins herkenbaar t.o.v. 1900 (buitengebied) of 1960 (nu stedelijk gebied)

3 = landschap is sterk veranderd, dus niet of nauwelijks herkenbaar t.o.v. 1900 (buitengebied) landschap (van omstreeks 1960) is verstedelijkt en niet of nauwelijks herkenbaar (in bebouwd gebied of groengebied).

In het buitengebied hebben deze termen een andere betekenis dan binnen de bebouwde kom, zoals blijkt uit de onderstaande tabel. In § 5.2 en 5.3 wordt dit per landschapstype nader uitgelegd.

Code	Buitengebied	Bebouwd gebied en groengebied
her-		
kenbaa		
rheid		

1 goed	Nog landelijk en weinig veranderd of goed herkenbaar t.o.v. 1900	Verstedelijkt, maar prestedelijke situatie (1960) is goed herkenbaar
2 enigszins	Nog landelijk, maar verandering in structuur, bebouwing en beplanting t.o.v. 1900	Verstedelijkt, maar prestedelijke situatie nog (1960) enigszins herkenbaar, vooral in richting van straten, gebouwen, groen.
3 niet of nauwelijks	Nog landelijk, maar oude structuur niet meer herkenbaar	Verstedelijkt, prestedelijk landschap niet meer herkenbaar

Bronnen

De volgende (digitale) kaarten zijn gebruikt voor het identificeren en beschrijven van historische landschappen en prestedelijke landschappen, historisch- en prestedelijk groen:

Gemeente Nieuwegein

- gemeentelijk groen (lanen, gazons, bos);
- luchtfoto's;
- omtrekken beschermde dorpsgezichten, ligging monumenten;

Stichting voor Bodemkartering

- bodemkaarten;

Topografische dienst, Emmen

- Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN);
- Top-10-vectorbestand (2005 – 2012);

Historische topografische kaarten

- Topografisch Militaire Kaart en veldminuten (omstreeks 1850);
- Bonnebladen (1875 – 1940);
- Moderne topografische kaarten (1945 – 2000).

De volgende via internet bereikbare bronnen zijn gebruikt:

- Google Maps, met streetview;
- Bing Maps.

Historische landschapselementen

Toelichting molenbiotopen

Maalvaardigheid is een cruciale vereiste voor molens om behouden te kunnen blijven, tenzij duurzaam voor een andere oplossing is gekozen, zoals een dieselaandrijving zonder herstel van origineel binnenwerk. In principe wordt door de schrijvers van dit rapport ervan uitgegaan dat voor elke molen, wil deze behouden kunnen blijven of wil herstel van de oorspronkelijke aandrijving in de toekomst mogelijk blijven, windvang een vereiste is. Per geval zal aan de hand van de molenbiotoop, die vooral ter signalering op de kaart staat, een afweging moeten worden gemaakt welke belangen zwaarder wegen.

Op de kaart hebben wij een molenbiotoop met een straal van 400 m getekend. Volgens Vereniging De Hollandsche Molen is 100 m vanuit praktisch oogpunt het minimale gebied zonder bebouwing (bij molens zonder belt) of met lage bebouwing tot maximaal de hoogte van de belt, berg of stelling waarbij de molen nog zonder onoverkomelijke problemen kan draaien. Daarbuiten treedt een formule in werking, aan de hand waarvan de maximale wenselijke hoogte van de bebouwing uitgerekend kan worden. De ingetekende straal is een mogelijke uitkomst daarvan, maar geeft tegelijkertijd aan dat er rekening moet worden gehouden met meer dan alleen de minimale 100 m. De formule om e.e.a. uit te rekenen is als volgt:

$$H(x) = x/n+c*z$$

waarin:

- $H(x)$ = maximale toelaatbare hoogte van een obstakel op afstand x (in meters);
- x = afstand van een obstakel tot de molen (in meters);
- n = een constante, afhankelijk van de ruwheid van de omgeving en de maximaal toelaatbare windreductie; hiervoor worden de volgende waarden gebruikt: 140 voor open, 75 voor ruw en 50 voor gesloten gebied;
- c = een constante, afhankelijk van de maximaal toelaatbare windreductie, gewoonlijk met de waarde 0,2;
- z = askophoogte (helft van lengte gevluucht + eventueel de hoogte van de belt, berg of stelling).

Voor meer informatie over deze materie verwijzen we naar een speciale website van de Vereniging De Hollandsche Molen.¹⁹

Bronnen

Voor de inventarisatie van historische landschapselementen zijn de volgende bronnen geraadpleegd:

- kadastrale minuutplans omstreeks 1832;
- veldminuut van de Topografisch-Militaire Kaart circa 1850;
- chromotopografische Kaart des Rijks 1902, zogenaamde 'Bonneblaadjes';
- topografische kaarten schaal 1:25.000 uit de periode 1936-1981;
- digitale atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie behorende bij Strategisch Laagland (Steenbergen e.a., 2006);
- inventarisatie kaart Historische Kring Nieuwegein, met onder andere de kadastrale grenzen van 1832;
- archeologische verwachtingskaart (Kloosterman e.a., 2011);
- Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN).

¹⁹ <http://molenbiotoop.nl>.

Voor een beschrijving van de bronnen van het erfgoed van de Tweede Wereldoorlog wordt verwezen naar RAAP-rapport 2145. Per element is in de GIS-database aangegeven wat de voornaamste bron was van het geïnterpreteerde element.

Historische bouwkunst en stedenbouw

Aan de geïnterpreteerde items is een database gekoppeld, die ook los van de kaart raadpleegbaar is (bijlage 4). Hierboven is aangegeven welke informatie via de database beschikbaar is. Adressen met meerdere karakteristieke objecten (bijvoorbeeld boerderijen met bijgebouwen) zijn per object opgesplitst, tenzij de gebouwen op de kaart als één bouwvolume zijn weergegeven (bijvoorbeeld een boerderij met een aangebouwde schuur). De weergave op de kaart is dus leidend geweest voor de samenstelling van de database. In de aanduiding van het bouwtype is aangegeven of er sprake is van meerdere bouwdelen binnen één object, bijvoorbeeld 'agrarischoerderij-schuur' of 'agrarischoerderij-hooiberg'. Ook wat betreft de huisnummering is de onderliggende kaart leidend geweest. Woningbouwcomplexen zijn per bouwkundige eenheid in de database verwerkt. De verschillende vormen van bescherming en de karakteristieke objecten zijn in het kaartbeeld in verschillende kleuren onderscheiden. Met symbolen zijn de verschillende bouwtypen gevisualiseerd. Door middel van de database is het mogelijk verschillende kaartbeelden te presenteren: bijvoorbeeld de verschillende waarden, maar ook de bouwtypen en de globale dateringen. In de digitale versie is alle informatie per object oproepbaar door op de gemarkeerde locatie te klikken.

Bronnen

Voor de inventarisatie van historische bouwkunst en stedenbouw zijn de volgende bronnen geraadpleegd.

Eerdere inventarisaties en (gebiedsanalyses)

Ten behoeve van de inventarisatie is gebruik gemaakt van verschillende informatiebronnen, zoals de in het verleden uitgevoerde cultuurhistorische inventarisaties en gebiedsanalyses. De gemeente Nieuwegein is in het verleden herhaaldelijk onderwerp geweest van cultuurhistorische inventarisaties. Hieronder volgt een overzicht.

Rijksmonumentenlijst, gebouwen van voor 1850

De oudste inventarisatie is die ten behoeve van de aanwijzing van rijksmonumenten, gebaseerd op de 'Voorlopige lijst van monumenten van geschiedenis en kunst'. De aanwijzing van deze rijksmonumenten, uit de periode voor 1850, heeft in het derde kwart van de 20^e eeuw zijn beslag gekregen.

Beschermde dorpsgezichten

Aanwijzingsbesluiten beschermde stads- en dorpsgezichten, begrenzingen en beschrijvingen.

MIP/MSP

Vanaf 1988 werkte de provincie Utrecht op verzoek van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg aan het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Dit project stelde zich tot doel om een overzicht te krijgen van de zogenaamde jongere bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940. De veldinventarisatie uit 1989 leidde tot een uitvoerige lijst met karakteristieke objecten uit de periode 1850-1940 voor de gemeente Nieuwegein. Deze inventarisatie vormde de basis voor het MSP, het Monumenten Selectie Project, waarin objecten en ensembles uit de periode 1850-1940 zijn geselecteerd ten behoeve van uitbreiding van de rijksmonumentenlijst. Het MSP resulteerde in de jaren negentig in een selectielijst, die uiteindelijk aanleiding gaf voor het opstarten van de plaatsingsprocedures.

Overige bronnen

Bronnen van informatie voor het onderzoek naar de gebouwde omgeving zijn onder meer de bovengenoemde inventarisatie- en selectielijsten, monumenten- en gebiedsbeschrijvingen, gebiedsanalyses en verschillende door de gemeente Nieuwegein aangereikte stukken betreffende de historische bebouwing in de gemeente. Uiteraard is veel gebruik gemaakt van historische kaarten en luchtfoto's en historisch beeldmateriaal. Tevens is zo nodig het bouwarchief geraadpleegd en is veel informatie geput uit de lokale geschiedkundige en topografische literatuur.

De volgende bronnen zijn gebruikt:

1. Rijksmonumentenlijst en bijbehorende redengevende omschrijvingen;
2. aanwijzingsbesluiten beschermde stads- en dorpsgezichten, begrenzingen en beschrijvingen;
3. gemeentelijke monumentenlijst, met beschrijvingen en waardenstellingen;
4. lijst beeldbepalende panden;
5. indicatieve lijsten MIP/MSP, overzichten afvallers;
6. inventarisatielijsten industrieel erfgoed;
7. historisch kaartmateriaal, via diverse websites en archieven;
8. historisch beeldmateriaal beeldbanken/andere collecties;
9. bouwdoSSIers (o.a. Jutphaas, Vreeswijk) in Utrechts Archief (incidenteel);
10. relevante (topografische) literatuur;
11. informatie van Historische Kring Nieuwegein, waaronder de lijst met Industrieel erfgoed in de gemeente Nieuwegein, samengesteld door de Utrechtse Stichting voor het Industrieel Erfgoed;
12. beschikbare cultuurhistorische analyses (bouwhistorisch onderzoek, gebiedsonderzoek);
13. inventarisaties naoorlogs erfgoed door Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed;
14. database van de Stichting Bibliografieën en Oeuvrelijsten Nederlandse Architecten en Stedenbouwkundigen (BONAS), inclusief overzichten relevante architectuurhistorische artikelen;
15. lijst van beelden in Nieuwegein
(http://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_beelden_in_Nieuwegein).

Overige bronnen

Bronnen van informatie voor het onderzoek naar de gebouwde omgeving zijn onder meer de bovengenoemde inventarisatie- en selectielijsten, monumenten- en gebiedsbeschrijvingen, gebiedsanalyses en verschillende door de gemeente Nieuwegein aangereikte stukken betreffende de historische bebouwing in de gemeente. Uiteraard is veel gebruik gemaakt van historische kaarten en luchtfoto's en historisch beeldmateriaal. Tevens is zo nodig het bouwarchief geraadpleegd en is veel informatie geput uit de lokale geschiedkundige en topografische literatuur.

De volgende bronnen zijn benut:

- Rijksmonumentenlijst en bijbehorende redengevende omschrijvingen;
- aanwijzingsbesluiten beschermde stads- en dorpsgezichten, begrenzingen en beschrijvingen;
- gemeentelijke monumentenlijst, met eventuele beschrijvingen en waardenstellingen;
- lijst beeldbepalende panden, met eventuele beschrijvingen en waardenstellingen;
- indicatieve lijsten MIP/MSP, overzichten afvallers;
- andere inventarisatielijsten;
- historisch kaartmateriaal, via diverse websites en archieven;
- historisch beeldmateriaal beeldbanken/andere collecties;
- bouwdoSSIers (o.a. Jutphaas, Vreeswijk) in Utrechts Archief (incidenteel);
- relevante (topografische) literatuur;
- informatie van Historische Kring Nieuwegein;
- beschikbare cultuurhistorische analyses (bouwhistorisch onderzoek, gebiedsonderzoek, indien voorhanden);
- inventarisaties naoorlogs erfgoed door Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed;
- database van de Stichting Bibliografieën en Oeuvrelijsten Nederlandse Architecten en Stedenbouwkundigen (BONAS).

Bijlage 3. Bestemmingsplanteksten

17 Vreeswijk-Noord

Aardkundige elementen

In dit plangebied zijn geen aardkundige elementen aanwezig.

Historische geografie en landschap

Het gebied is in de middeleeuwen vanaf de Lekoever (die vroeger mogelijk ooit zuidelijker heeft gelegen) ontgonnen in een min of meer regelmatige, noord-zuidgerichte strokenverkaveling. In de woonwijken en groengebieden van Vreeswijk-Noord is deze typische, bijna 1000 jaar oude, noord-zuidrichting nog goed te herkennen in het stratenpatroon, de bouwrichting, in sloten en kanalen en in groenstructuren. In enkele gevallen lopen sloten en straten nog steeds door tot aan de historische basis: de Lekdijk.

Een belangrijk structurerend historisch element wordt gevormd door de Vaartse Rijn (midden 12e eeuw) en het Merwedekanaal (1881). Het gebied ten oosten van de Vaartse Rijn is met insteekhavens en straatrichting nog duidelijk op de oude vaart gericht, hetgeen de nieuwe bebouwing een hoge ruimtelijke kwaliteit verleent. In een groot deel van het plangebied draagt de nabijheid van de Lek of van de kanalen (zicht op water, op bruggen of op dijk) wezenlijk bij aan de identiteit of de eigenheid van de wijk.

Binnen Vreeswijk-Noord is het historisch wegenpatroon, zoals dat in de eerste helft van de 19e eeuw aanwezig was, nog goed herkenbaar in de vorm van de Wierselaan en de Prins Hendriklaan. Het landgoed De Wiers werd in 1947 gesloopt. Het huidige pand uit 2004-2006 is gebouwd op de kelders van het oude huis. Er omheen ligt een bescheiden nieuwe buitenaanleg. In het gebied rond het huidige Elzenbos, dat vroeger waarschijnlijk bij de buitenplaats hoorde, is zowel de vroegere kavelstructuur als de functie (hakbos) uit die tijd herkenbaar.

Stedenbouwkundige ontwikkeling en bebouwingskarakteristiek (zie ook § 3.3).

Aangezien de oudste nog aanwezige bebouwing dateert uit de 17e eeuw wordt hier volstaan met een globale schets van de ontwikkelingen vanaf die periode. Het aanvankelijk agrarisch gebruikte gebied ten noorden van Vreeswijk (waarin het voornamelijk Huis De Wiers met omliggende terreinen een prominente plaats in nam) was tot in de late 19e eeuw een vrijwel leeg gebied. Pas met de komst van het Merwedekanaal (vanaf 1881) werd het gebruik geïntensifieerd en volgde vanuit de hoofdweg, de Wierselaan en de waterlopen, een gestage 'herontwikkeling' van het gebied.

Oudst aanwezige bebouwing

De oudste bebouwing in het plangebied bestaat uit het overwelfde 17e-eeuwse souterrain van het voormalige Huis De Wiers. Dit huis werd vermoedelijk in 1654 gebouwd door Willem Ploos van Amstel als 'ridderwoninghe'. Het op een omgracht terrein gelegen huis was gebouwd in de stijl van het Hollands classicisme en vormde aanvankelijk het centrale punt in een fraaie aanleg, die in de 18e eeuw werd aangevuld met vijvers, een oranjerie en een theekoepel. Na 1878

raakten huis en buitenplaats sterk in verval. In 1899 werd het pand opgekocht door de Nederlandse Stroombriquettenfabriek en kreeg het een industriële bestemming. In de omgeving van het huis werd een haven gegraven, de grachten werden gedempt en de theeoepel gesloopt. In 1947 volgde de sloop van het huis, met uitzondering van de solide kelderverdieping, waarop door de N.V. Keulsche Vaart een fabriekshal werd gebouwd. Na sloop van deze fabriek zijn de resterende kelders uiteindelijk opgenomen in een nieuw plan, dat in 2006 kon worden afgerond. Tot ver in de 19e eeuw vormde het complex van De Wiers de enige bebouwing in het plangebied. Met de vestiging van de Stoombriquettenfabriek verrezen aan de Wierselaan enkele arbeiderswoningen, waarvan nu nog een ingrijpend verbouwd blokje resteert (nrs. 235-241).

Eind 19e eeuw

Met de aanleg van het Merwedekanaal (1881-1892), met ter hoogte van Vreeswijk een nieuw kanaalvak, kwam het gebied ten noorden van de oude kern van Vreeswijk in de belangstelling te staan als vestigingsplek voor werven en industrieën. De Stoombriquettenfabriek is daar een voorbeeld van. Van de vooroorlogse industriële bedrijvigheid is echter wat betreft de bebouwing niets behouden gebleven.

De toenemende bedrijvigheid rond het Merwedekanaal en de nieuwe sluizen betekende een nieuwe bloeiperiode voor het dorp Vreeswijk. Dat begon zich tegen het einde van de 19e eeuw heel langzaam in noordelijke richting te ontwikkelen. Langs de Koninginnenlaan, de Prins Hendriklaan en de buiten het plangebied gelegen Handelskade ontstond lintbebouwing, een mix van woonhuizen, bedrijfspanden en enkele winkels.

Aan de Koninginnenlaan verrezen aan de noordzijde in de late 19e eeuw enkele woningen, waaronder een dubbele sluiswachterswoning (nrs.24-26, 1886), maar de grootste bouwactiviteit volgde kort na de eeuwwisseling met de bouw van de RK Barbarakerk met pastorie (1908-1910) aan de zuidzijde van de laan (buiten het plangebied) en de villa Hoog Sandveld op nr.28 (1904, binnen het plangebied). Deze was bestemd voor de hoofdopzichter van de nabij gelegen Koninginnensluis. De villa maakt deel uit van het lint langs de noordzijde van de Koninginnenlaan. Hier bevinden zich enkele (dubbele) woningen uit de late 19e en vroege 20e eeuw, deels vrijstaand, deels per twee geschakeld. Koninginnenlaan 4-6 dateert uit de eerste jaren van de 20e eeuw en heeft een markante voorgevel met neorenaissance accenten. De dubbele woning Koninginnenlaan 12-14 is in 1912 gebouwd in nieuw-historiserende stijl, met vakwerkaccenten in de topgevels. Op de hoek met de Prins Hendriklaan staat een kleinschalig winkelpand met historische winkelpui uit het einde van de 19e eeuw.

Eerste helft 20e eeuw

Op het noordelijke deel van het terrein tussen het Merwedekanaal en de Vaartse Rijn verrezen in 1915 het complex van de het Prins Hendrikinternaat, de Christelijke School voor Schipperskinderen, naar ontwerp van architect Kuilers in Utrecht. Bij het imposante school- en internaatgebouw behoren een directeurswoning aan de Prins Hendriklaan (nr.11, 1915) en een tweede dienstwoning Prins Hendriklaan 12 (1921). Tussen het terrein van het Schippersinternaat en de Koninginnenlaan ontwikkelde zich een kleine woonwijk, het eerst aan de Prins Hendriklaan. De in redelijk gave staat bewaarde lintbebouwing bestaat hier uit een mix van kleine villa's, middenstandswoningen en arbeiderswoningen van één of twee bouwlagen met kap in traditionele

of nieuw-historiserende stijl, uit de periode circa 1910-1925. De voorgevels, veelal met decoratieve siermetselwerkdetails zijn gericht op de Vaartse Rijn. Temidden van de woningen staat de uit 1913 daterende Willem Alexanderschool (nr.27), een markante bakstenen school met pannen gedekte schilddaken. Aan de westzijde is deze school gekoppeld aan de voormalige RK lagere school aan de Julianaweg (1921). Beide scholen zijn voorbeelden van eenvoudige traditionele/rationele baksteenarchitectuur uit het eerste kwart van de 20e eeuw.

Parallel aan de Prins Hendriklaan werd in de vroege 20e eeuw de Julianaweg aangelegd. Aan de oostzijde hiervan bevindt zich een vrijwel aaneengesloten reeks arbeiders- en middenstandswoningen, waarvan het merendeel dateert uit de periode 1922-1930. Opvallend is de variatie aan woningtypen: bescheiden geschakelde woningen van één bouwlaag met kap, al dan niet haaks gericht op de openbare weg, enkele dubbele middenstandswoningen onder één kap, enkele individuele woningen met een werkplaats in de onderbouw en een groot herenhuis (op de hoek met de Koninginnenlaan). De bebouwing aan de westzijde van de Julianaweg is grotendeels van na de Tweede Wereldoorlog. Opvallend is hier de kleine villa op nr.15, een uit 1959 daterend ontwerp met voor die periode gematigd moderne vormgeving. De Emmaweg, die de Julianaweg met de Prins Hendriklaan verbindt is aan de zuidzijde bebouwd met twee markante blokken geschakelde woningen uit 1930-1932, bakstenen blokken met dominante pannen daken en een levendige geveldetailering in zakelijk-expressieve trant.

Na 1945

Kort na de Tweede Wereldoorlog werden plannen gemaakt voor kleinschalige uitbreidingen ten noorden van het oude dorp, waarbij in eerste instantie terreinen tussen de Vaartse Rijn en de Wierselaan werden bebouwd, in het gebied ten zuiden van de Oranjestraat met enkele portiekflats en geschakelde eengezinswoningen in drie eenvoudige stempels, en ten noorden van de Oranjestraat (binnen het plangebied Vreeswijk-Noord) met eenvoudige blokken geschakelde woningen in traditionele baksteenarchitectuur aan de Wierselaan en de Bernhardstraat (1956). In deze periode is de Oranjestraat via de Oranjebrug (1957) aangesloten over de Vaartse Rijn aangesloten op de Koninginnenlaan.

In de jaren 1962-1965 volgde een groot complex geschakelde woningen in eenvoudige half-open bouwblokken ten oosten van de Wierselaan (Rivierenbuurt). Dit complex is in de tweede helft van de jaren zestig in oostelijke en noordelijke richting nog enigszins uitgebreid. Aan de zuidrand van deze wijk verrezen in 1967 het markante kantoorgebouw Prinsessenweg 1 en in 1970-1971 een basisschool (Roerstraat 1) in eenvoudige functionalistische trant.

Ten noorden van de woningbouwcomplexen bleven werven en bedrijven het beeld bepalen. De Wierselaan werd in de jaren zeventig en tachtig de hoofdstraat in een nieuw bedrijventerrein (De Wierse), waarvan de bedrijfsbebouwing niet meer georiënteerd is op en afhankelijk van de Vaartse Rijn. Een deel van de bedrijven is inmiddels gesloopt en vervangen door nieuwe woningbouw. Van de oude bedrijvigheid resteert voornamelijk het complex van de tegenwoordige museale scheepswerf aan de Wierselaan (circa 1949-1955).

In het plangebied bevinden zich de volgende monumenten:

- Koninginnenlaan 28, Villa Hoog Sandveld (RM);

- Prins Clausstraat 2-52, Christelijke School voor Schipperskinderen (RM);
- Prins Hendriklaan 11, dienstwoning bij Christelijke School voor Schipperskinderen (RM);
- Prins Hendriklaan 12, directiewoning bij Christelijke School voor Schipperskinderen (RM).

De overige karakteristieke bebouwing is aangeduid op de cultuurhistorische waardenkaart en is opgenomen in de bij deze rapportage gevoegde bijlage.

Bijlage 4. Toelichting beschermde stads- en dorpsgezichten

Beschermd dorpsgezicht

Het oudste deel van Vreeswijk, gelegen tussen Koninginnenlaan en Lek is sinds 1966 rijksbeschermd dorpsgezicht. In 1984 is het gezicht uitgebreid met de ten oosten van de Oude Sluis gelegen Spuisluis. In de toelichting bij het besluit tot aanwijzing van de uitbreiding wordt een beschrijving gegeven van het ontstaan en de ontwikkeling van de nederzetting, het huidige ruimtelijke karakter en een nadere typering van de te beschermen waarden (Toelichting bij besluit van de Ministers van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer van 19 april 1984, nr. MMA/MO U 5575).

Rijksbeleid gebieden

De Monumentenwet omschrijft stads- en dorpsgezichten als “*Groepen van onroerende zaken die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang dan wel hun wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde en in welke groepen zich één of meer monumenten bevinden.*” Beschermde stads- en dorpsgezichten worden door de ministers van OCW en I&M aangewezen op basis van de Monumentenwet 1988. Het rechtsgevolg is dat de gemeente, waarin het gezicht zich bevindt, een beschermend bestemmingsplan moet vastleggen. Het bestemmingsplan moet de karakteristiek en structuur borgen volgens de toelichting van het aanwijzingsbesluit. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) heeft een handreiking opgesteld over Beschermde Stads- en Dorpsgezichten (*Beschermd stads- en dorpsgezichten. (Gids Wetten en Regelingen 1)*) en *Stads- en dorpsgezichten en het bestemmingsplan (Gids Wetten en Regelingen 2)*, beide uit 2012.

Het doel van de aanwijzing is niet primair om individuele gebouwen binnen het gezicht te beschermen, maar om de structuur en het karakter van het gebied als geheel te behouden en een plaats te bieden in toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen. De gebouwen die in een beschermd gezicht liggen zijn dan ook niet automatisch een beschermd monument. De status “beschermd gezicht” betekent niet dat er geen ontwikkelingen meer mogelijk zijn, maar is wel een belangrijk uitgangspunt, vroeg in het proces, als er plannen ontwikkeld worden.

Het bestemmingsplan dat de gemeente opstelt in vervolg op de aanwijzing is hierbij een belangrijk instrument. In dat bestemmingsplan zijn de ruimtelijke en historische karakteristieken, die in de toelichting bij het aanwijzingsbesluit staan vermeld, als een integraal onderdeel opgenomen en samen met andere belangen afgewogen. Zo kan worden bereikt dat bij ruimtelijke veranderingen de hoofdstructuur van het gezicht zoveel mogelijk in stand blijft en dat de functionele ontwikkeling in hoofdlijnen blijft aansluiten op de historische ontwikkeling. Ook kunnen de veranderingen aan de gebouwen of de ruimtelijke inrichting worden getoetst aan de historische karakteristieken van het gezicht. Dit is de reden, dat in een beschermd stads- of dorpsgezicht in principe voor wijziging van alle bouwwerken een vergunning is vereist, ook voor wijzigingen, die vergun-

ningvrij zijn buiten beschermde gezichten. Ook moet een vergunning worden aangevraagd voor sloopwerkzaamheden.

Ook kan de gemeente sturend optreden in de architectonische vormgeving, bijvoorbeeld met een beeldkwaliteitplan of welstandsbeleid. Er bestaan op rijksniveau geen subsidieregelingen voor beschermde stads- en dorpsgezichten.

Op kaartbijlage 2 is het beschermde dorpsgezicht in Vreeswijk weergegeven. De begrenzing van het gezicht is weliswaar in de aanwijzing vastgelegd, maar betekent niet dat zich direct daarbuiten geen waardevolle structuren, gebouwen en ensembles bevinden (zie ook de integrale waarderingskaart; kaartbijlage 7).

Rijksmonumenten

Diverse gebouwen in de gemeente Nieuwegein kennen wettelijke bescherming via het Rijksmonumentenbeleid, en wel middels de Monumentenwet.

Volgens de Monumentenwet:

1. Is het verboden om een beschermd monument te beschadigen of te vernielen;
2. Is het verboden zonder of in afwijking van een vergunning:
 - a. een beschermd monument af te breken, te verstoren, te verplaatsen of in enig opzicht te wijzigen
 - b. een beschermd monument te gebruiken op een wijze waardoor het wordt ontsierd of in gevaar gebracht.

Voor alle ingrepen die een wijziging of ontsiering van de bestaande bouwkundige structuur en de historische kenmerken van het rijksmonument inhouden, is in principe een vergunning nodig. Tot de belangrijkste wijzigingen behoren onder meer:

- Bouwkundige zaken, zoals het doorbreken van muren, het wijzigen van een kapconstructie, het plaatsen van een dakkapel en het bestrijden van ongedierte door het boren van injectiegaten.
- Architectonische zaken, zoals het veranderen van de gevelindeling of de plattegrond.
- Het aanbouwen aan een monument of het afbreken van aanbouwen.
- Kleine wijzigingen in de gevel, zoals het aanbrengen of verwijderen van details.
- Veranderen van de kleurstelling van het monument, zowel wat betreft het exterieur als het interieur, en het aanbrengen van andere dakpannen.
- Veranderen van voegwerk.
- Reinigen van de gevels.
- Aanbrengen van isolatieglas of het plaatsen van voorzetramen.
- Het verplaatsen of slopen van (delen van) een monument.
- Op zodanige wijzen restaureren dat bestaande materialen door nieuwe worden vervangen.

Sinds enkele jaren verricht de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderzoek naar het erfgoed uit de periode na 1940. Dit heeft onder meer geleid tot de selectie van de Top 100 monumenten uit de periode 1940-1965 en aanvullende selectielijsten.

Het is, op grond van recente zienswijzen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, niet aannemelijk dat in de nabije toekomst nieuwe rijksmonumenten zullen worden geïnventariseerd en aangewezen. Dit geldt zeker voor het gebouwde erfgoed van voor 1940, dat niet als prioriteit is opgenomen in het actuele aanwijzingsprogramma. Ook wat betreft de periode van het naoorlogs erfgoed valt niet te verwachten, dat dit in de gemeente Nieuwegein zal leiden tot de aanwijzing van veel nieuwe rijksmonumenten.

Gemeentelijk beschermd dorpsgezicht

De gemeente Nieuwegein heeft op 21 december 2011 een deel van Jutphaas aangewezen als gemeentelijk beschermd dorpsgezicht. Jutphaas wordt beschouwd als een karakteristieke dorpskern met een hoge historische waarde. Verschillende karakteristieke panden in Jutphaas zijn bewaard gebleven. In het gebied liggen diverse gemeentelijke en rijksmonumenten. Door een deel van Jutphaas aan te wijzen als beschermd dorpsgezicht wil de gemeente Nieuwegein de identiteit van dit deel van Nieuwegein behouden voor toekomstige generaties. Een beschermde status betekent wel het een en ander voor de bewoners in het gebied. Daarom is er een uitgebreid inspraak- en besluitvormingsprocedure aan vooraf gegaan. Het aangewezen gebied bestaat uit het gebied Herenstraat-Utrechtsestraatweg tussen de Buxtehudelaan en de Schoolstraat.

Nadat de gemeenteraad op 21 december 2011 akkoord is gegaan met het aanwijzen van de oude dorpskern Jutphaas tot beschermd dorpsgezicht, was er de gelegenheid voor belanghebbenden om eventuele bezwaren kenbaar te maken. De bezwaartermijn is inmiddels gesloten. Momenteel loopt de behandeling van een bezwaarschrift. Naar verwachting zal de raad eind 2012 een besluit nemen naar aanleiding van dit bezwaarschrift.

De procedure is als volgt:

1. Het college heeft de monumentencommissie om advies gevraagd. De gemeentelijke monumentencommissie fungeert als een onafhankelijk adviesorgaan richting het college en de gemeenteraad over de cultuurhistorische waarden binnen de gemeente.
2. Elke belanghebbende kon tijdens de inspraakprocedure voorafgaand aan het raadsbesluit zijn of haar zienswijze kenbaar maken aan het college. Een indiener heeft hier gebruik van gemaakt. Na aanleiding van het raadsbesluit zijn alle belanghebbenden nog in de gelegenheid om hun eventuele bezwaren kenbaar te maken aan de gemeenteraad. Deze procedure loopt tot begin maart 2012.
3. Op het moment dat er een zogenaamd beschermend bestemmingsplan wordt gemaakt dan wordt de procedure gevolgd conform de nieuwe Wet op de ruimtelijke ordening. Deze procedure vindt naar verwachting plaats in 2013.

Op dit moment bestaat er geen actief beschermingsbeleid ten aanzien van gemeentelijke monumenten. Wel worden in het kader van het verlenen van de omgevingsvergunningen de bouwplannen voor gemeentelijke monumenten getoetst in de monumentencommissie.

In het verleden zijn in de gemeente Nieuwegein enkele objecten/gebieden benoemd als 'beeldbepalend'. Aan de kwalificatie beeldbepalend is tot op het heden geen specifiek beleid gekoppeld.

Bijlage 5. Database met GIS-bestanden (op CD)